

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Факультет суспільних наук
Кафедра соціології і соціальної роботи

ЙОЛИЧ ІВАН МИХАЙЛОВИЧ

**УРБАНІЗАЦІЯ ЯК ВСЕБІЧНИЙ ПРОЦЕС: СОЦІОЛОГІЧНИЙ
ДИСКУРС**

054 - СОЦІОЛОГІЯ

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра

Науковий керівник:

Джуган Руслана Іванівна

к.соц.н., доцент

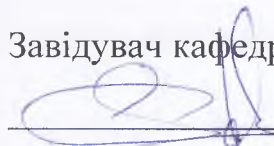
Ужгород – 2022

Реєстрація № 5

« 24 » травня 2022 р. Житої

Дипломна робота допущена до захисту

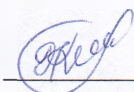
Завідувач кафедри

Шандор Ф.Ф.

« 17 » червня 2022 р.

Рецензент

Новосад Крістіна Ярославівна,

канд.соц. наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	8
1.1. Сутність наукових підходів до дослідження урбанізаційних процесів.....	8
1.2. Основні риси та чинники, що впливають на процес урбанізації.....	14
РОЗДІЛ 2 СУЧАСНІ ФОРМИ УРБАНІЗАЦІЇ.....	21
2.1. Форми та стадії сучасної урбанізації.....	21
2.2. Переваги та недоліки урбанізаційних процесів.....	27
РОЗДІЛ 3 СУЧАСНІ УРБАНІЗАЦІЇ ТА МІСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ.....	33
3.1. Урбанізаційні процеси світового масштабу.....	33
3.2. Урбанізаційні процеси в Україні.....	43
3.3. Урбанізаційні процеси на Закарпатті.....	51
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
ДОДАТКИ.....	67

ВСТУП

Актуальність теми. Трансформація урбанізаційних процесів в регіонах України, що відбулася у XXI столітті, актуалізувало їх вивчення. Це було причиною того, що урбанізація (лат. urbanus – міський) повстала у вигляді нових якісних і кількісних змін. Сам термін urbanus пояснює і означає процес зростання кількості і населення міст і посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

В наш час в багатьох країнах світу, особливо в розвинених економічно, питома вага міського населення досягає 75–80 % і більше в загальній його чисельності. На початку XXI, за даними Комісії ООН по народонаселенню століття у містах проживало понад 51 % усього населення земної кулі, в той час як тоді як у 1970 році частка міського населення становила 38,6 %.

Все більше багатомільйонних міст-мегаполісів з'являються на карті світу. Це: Нью-Йорк, Лондон, Токіо, Шанхай, Пекін, Сан-Пауло, Буенос-Айрес, Ріо-де-Жанейро, Джакарта, Делі, Сеул, Бомбей та ін.), зростає їх кількість, розміри та проблеми.

Однією з характерних тенденцій сучасного світу є стрімкі урбанізаційні процеси. За своїм впливом вони мають вагомим значення для економічної, політичної, соціальної та інших сфер життя. Але урбанізаційні процеси можуть мати не тільки позитивні наслідки наслідки для розвитку країн. Вони можуть також створювати в низку вагомим проблем.

Зростання кількості міського населення, відтік жителів сільських районів у міста є причиною не лише до розширення площі міських поселень, ще є також причиною цілого ряду економічних, соціальних та екологічних проблем. Так, стрімкі темпи забудови міста все більше віддаляють природу від його населення. Розвиваючись, міста приваблюють велику кількість людей різного статку та соціального рівня, що згодом призводить до виникнення маргінальної частки населення, зниження якості міського

середовища (погіршення санітарно-гігієнічних умов, зростання транспортних потоків, зменшення рівня благоустрою тощо).

Вирішення цих та багатьох інших проблем урбанізації потребує детального вивчення процесів, які відбуваються в сучасних містах, дослідження кількісних та якісних тенденцій розвитку міської території. Детальний та об'єктивний аналіз процесу урбанізації з урахуванням його регіональних особливостей дозволить завчасно виявляти негативні тенденції в розвитку міських територій та знаходити оптимальні рішення щодо їх подолання.

Сьогодні урбанізаційні процеси панують і в Україні. Тільки за останні 45 років частка міського населення в Україні зросла в 2,2 рази та становила на початок XXI століття близько 67 % від загальної частки населення. За кількістю великих міст (з населенням понад 100 тис. чоловік) наша держава тепер посідає одне з провідних місць серед країн світу. Станом на 1 січня 2020 року в Україні нараховувалося 44 міста з населенням понад 100 тис. осіб, зокрема, 15 міст з населенням від 250 до 500 тис. осіб, 5 міст з населенням від 500 до 1000 тис. осіб та три міста-мільйонника.(Київ, Харків, Одеса). Більшість міст України належить до категорії малих міст (374 міста або 81 %). 5 міст із населенням близько мільйона чоловік: Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Кривий Ріг та Львів. Надзвичайно інтенсивний демографічний розвиток був характерний за останні 30 років для Києва: чисельність його населення зросла майже в 2,5 разів і досягла на 2021 рік 2,9 млн. чоловік, що становить 7% від населення України.

Урбанізацію неможливо розглядати без зв'язку з інтеграційним розвитком країни, а саме суспільним виробництвом. Збільшення чисельності населення у великих містах відбувається одночасно з нарощуванням промислового потенціалу та створенням нових галузей виробництва. Для великих сучасних міст найбільш характерні такі риси: воони є центрами зосередження багатогалузевої промисловості та розгалуженої транспортної

мережі в густонаселених житлових масивах. При цьому міграція сільських жителів у міста була й все ще залишається найважливішим джерелом зростання міського населення. Більше половини приросту міського населення в Україні припадає на неї.

Теоретичні та методологічні аспекти урбанізації розкриті в працях таких вчених, як: Г.В.Йоффе, Г.М.Лаппо, Н.І.Блажко, Ф.Д.Заставний, Т.Б.Заставецький, Л.М.Корецький, В.М.Кубійович, Ю.І.Пітюренко, Г.Г.Старостенко, Д.М.Стеченко, М.І.Фащевський, О.І.Шаблій, Л.Т.Шевчук, С.С.Мохначук, П.С.Коваленко, В.М.Пересекін, О.І.Степанів, А.В.Степаненко, М.Ф.Тимчук, С.С.Фомін, М.С.Бричук, А.І.Доценко, О.Л.Дронова, Н.М.Лисяк, О.Міхеєва, О.Мусієздов, В.Середа, В.В.Омельченко та ін. Внаслідок активізації процесів урбанізації та зростання ролі міст як основних форм розселення і соціально-економічних центрів в другій половині – в кінці ХХ ст., почалось більш інтенсивне вивчення процесів урбанізації, окремих міських поселень та їх систем.

Проте і до сьогодні, внаслідок посилення впливу урбанізації на соціально-економічний розвиток країни та її регіонів зокрема, ці питання залишаються актуальними, що зумовлює необхідність подальших досліджень у зазначеному напрямку.

Об'єктом дослідження у даній роботі є урбанізаційні процеси та тенденції їх зміни протягом років, основні форми урбанізації: агломерації та мегаполіси

Предметом дослідження є чинники та наслідки функціонування урбанізаційних процесів, особливості розвитку урбанізації, її функціонування та розвиток в сучасному світі.

З огляду на це **метою даної роботи** є дослідити сучасний розвиток урбанізаційних процесів сьогодення, знання основних чинників, що впливають на процес урбанізації, ознайомлення з сучасними формами урбанізації, їх розвиток на сучасному етапі та вплив на навколишнє довкілля,

а також дослідити специфіку урбанізаційних процесів в Україні та Закарпатті.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

- 1) розглянути урбанізацію як соціальне явище;
- 2) проаналізувати наукові підходи до дослідження урбанізаційних процесів;
- 3) визначити чинники, що впливають на урбанізаційні процеси;
- 4) розглянути сучасні форми урбанізації та визначити їх вплив на процеси народонаселення у світі;
- 5) розглянути урбанізаційні процеси в Україні;
- 6) проаналізувати рівень урбанізації Закарпатської області

Задля розв'язання окреслених завдань використано такі **методи** дослідження: теоретичний аналіз, узагальнення і систематизація концептуальних положень; тестування у спосіб використання опитувальника; методи описової математичної статистики; структурний метод інтерпретації емпіричних даних.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох основних розділів, загальних висновків та списку використаної літератури, джерел та додатків. Обсяг роботи становить 67 сторінок (не включаючи додатків). Перелік використаних джерел нараховує 61 найменування, займає 6 сторінок. Робота містить 8 додатків, 3 таблиці та 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. **Поняття урбанізації та сутність наукових підходів до дослідження урбанізаційних процесів**

Урбанізація (від лат. urbanus — міський) — зростання значення міст у розвитку суспільства, яке супроводжується ростом і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певному регіоні, країні, світі. [2, с. 315].

Представники різних наукових кіл займалися і займаються дослідженням процесів урбанізації. Це зумовило появу і подальший розвиток різноманітних урбаністичних теорій. Основні із них: теорія урбаністичної екології Р. Парка та Е. Берджеса, теорія «урбанізму як способу життя» Л. Вірта, композиційна теорія Г. Ганса, теорія субкультури К. Фітера та ін.

Напрямок урбаністичної екології (Р. Парк, Е. Берджес) та його представники вважають, що міста зростають відповідно до особливостей зовнішнього середовища, а не хаотично. При цьому розвиток різних міських районів відбувається завдяки адаптації їх мешканців, які ведуть боротьбу за власне існування своєю розміщення, переміщення у міському середовищі аналогічна тій, що відбувається у природному середовищі.

На їх думку, формування міста загалом можна розглядати як відтворення послідовних концентричних кіл, які уособлюють міські сфери, поділені на сектори: у центрі розташовані райони «внутрішнього міста», поза ними – житлові квартали, далі – приміська зона. У секторах концентричних кіл відбуваються процеси захоплення екологічної ніші, закріплення в ній. Проте, як вважають сучасники, концепція урбаністичної екології, головним

своїм недоліком має недооцінювання свідомого проектування і планування розвитку міста, що розглядає розвиток міста як природний процес [38].

Концепція «урбанізму як способу життя» Л. Вірта визначає три головні його особливості: розмір території міст, щільність та гетерогенність (неоднорідність) населення. Велике значення і пріоритетність Л. Вірт приділив дослідженню соціальної структури міст і визначив значну диференціацію людей, що стає причиною послаблення соціальних зв'язків, втратою згуртованості груп, посиленню самотності людини.

Психологічні ефекти міського життя, їх вплив на соціальну структуру та індивіда він виділяв серед чинників, що визначають світосприйняття мешканців міст. Негативними чинниками він вважав взаємну байдужість, відсутність підтримки через послаблені міжособистісні зв'язки мешканців міст, підвищене емоційне навантаження, що призводить до відчуття тривоги, нервового напруження та зухвалість. В той же час люди у містах відчують себе вільнішими і мають змогу жити на власний розсуд [10, с. 198].

Представники композиційної теорії (зокрема Г. Ганс) на противагу Л.Вірту, який вказав на руйнування зв'язків між людьми і групами та розшарування населення, вони стверджують, що життя людей відбувається у невеликих групах (родині, колі друзів, сусідів), навколо яких виникають так звані соціальні світи, які послаблюють руйнівні процеси та ізолюють людей від навколишнього середовища (міста). Тому набагато важливіший аналіз таких чинників, як етап життєвого циклу, суспільний клас, етнічне походження для розуміння соціального життя мешканців міст, ніж вивчення її розмірів міст, складу населення та щільності. [17].

К. Фітер та його теорія субкультури виходить з того, що у містах формуються також умови для створення та зміцнення соціальних груп. Хоча навколишнє середовище міста і справді впливає на приватне життя людей. Міське середовище сприятливе для розвитку субкультур саме завдяки диференціації. Створюється багато груп, які мають спільні інтереси і кожна з

яких може стати своєрідним центром субкультури. У великих містах людині завжди легше знайти друзів або приєднатися до якоїсь групи за спільними інтересами. Прихильники цієї теорії вважають, що для міського середовища характерна тенденція до соціального конфлікту, але джерелом його є суперечності між стабільними субкультурами, а не розпад груп. [17, с. 16].

Урбанізація як глобальний процес та сучасні теорії її вивчення зосереджуються на тому, що урбанізм певною мірою зумовлений політичними та економічними чинниками, а не є ізольованим явищем.

Так, Д. Харві вважає, що: урбанізм є одним з аспектів середовища, породженого розвитком і розквітом промислового капіталізму; відмінності між способами життя міського і сільського населення у сучасному суспільстві є набагато розмитішими, ніж у традиційному суспільстві; у сучасному урбанізмі внаслідок того що великі фірми обирають місця для розміщення свого виробництва, науково-дослідницьких центрів, та від приватних інтересів, простір постійно реорганізується, і це впливає на купівлю та продаж будинків і землі [45, с. 15].

Внаслідок множинності підходів до трактування суті поняття «урбанізація» в першу чергу, зумовлена поява різноманітних урбаністичних концепцій. За визначеннями Е. А. Міхуринської і Р. А. Мартиросова [27], теоретичні підходи до визначення сутності урбанізації можна систематизувати наступним чином (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Систематизація підходів до визначення сутності поняття

«урбанізація» [28]

Підходи до визначення сутності поняття «урбанізація»	Особливості підходу
Антропокультурний підхід	Урбанізація розглядається відносно ролі людини в суспільстві. При цьому враховуються її соціопсихологічний стан, спосіб життя, види діяльності індивіда і соціальні контакти.

Географічний підхід	Урбанізація є просторовою формою соціально-економічного розвитку і розглядається як результат історичного процесу і активізації НТР, що виявляється у формуванні міського способу життя та зростанні міст.
Екологічний підхід	Урбанізація є концентрованим виразом способів і принципів організації територій.
Етимологічний підхід	Урбанізація є процесом, що відображає тенденції соціально-економічного розвитку регіонів і обумовлює зосередження культурного життя в міських центрах.
Конфліктологічний підхід	Урбанізація супроводжується посиленням економічних, соціальних і культурних конфліктів, обумовлюючи при цьому соціальну поляризацію суспільства.
Міждисциплінарний підхід	Урбанізація є результатом географічних, економічних, соціальних і демографічних процесів.
Системний підхід	Урбанізація розглядається як цілісний процес, що сприяє трансформації засобів виробництва і капіталу.
Соціологічний підхід	Урбанізація розглядається як процес, що визначає розвиток міської культури, з характерними для неї зниженням ролі соціальних інститутів, значущості територіальних громад та впливу норм і правил поведінки особи.
Філософський підхід	Урбанізація є комплексом управлінських рішень, які направлені на досягнення певної соціально-економічної мети розвитку суспільства.

В другій половині, а особливо наприкінці ХХ ст., припадає найбільш інтенсивне вивчення процесів урбанізації, окремих міських поселень та їх систем в нашій країні. Саме у цей період процес урбанізації виявлявся найбільш активно, зростала роль міст як основних форм розселення і соціально-економічних центрів. У процесі її вивчення, розуміння сутності поняття «урбанізація» зазнало значної трансформації. Тривалий час урбанізацію розуміли як процес збільшення міського населення за рахунок сільського та збільшення кількості міст, при цьому не беручи до уваги інших аспектів урбанізації. Найбільше це проявилось у дослідженнях що

проводилися в Україні до 70-х років ХХ ст. Вони мали переважно регіональний характер і вивчали міста і міське населення. Над цією проблемою працювали: Д. І. Богуненко, Ю. І. Пітюренко, І. М. Табориська, П. С. Коваленко, М. Г. Ігнатенко, К. Н. Дагаєва, С. С. Мохначук, М. О. Ковтонюк, Є. Й. Шипович, вивченню окремих міст були присвячені роботи О. І. Степанів, Є. Й. Шипович, Л. В. Гнатюк, Л. Є. Маслій та ін.

У подальшому відмічається дослідниками складність процесу урбанізації, його вплив на всі сторони життя суспільства. Науковці З. М. Васильєва і В. В. Ковалевський характеризують процес урбанізації просторовою трансформацією, а не тільки збільшенням кількості міст. У наступних дослідженнях Ю. І. Пітюренко (1972, 1977, 1980, 1984 рр.), А. В. Степаненко (1976 р.), П. С. Коваленко (1976, 1980 рр.), Є. Й. Шипович (1977 р.) і С. С. Мохначук (1986 р.), О. В. Лєснєв і Ю. І. Пітюренко (1970 р.) процес урбанізації вже розглядають як цілісний, складний, показують роль міст у системах розселення, особливо у формуванні систем взаємопов'язаного розселення, тобто агломерацій.

Подальші дослідження, що інтенсивно проводилися у кінці століття і проводяться тепер за основу прийняло саме таке розуміння урбанізації. Але інколи під урбанізацією розуміють якийсь стан, досягнутий на певний момент часу, а не динамічний процес. Розуміння багатоаспектності урбанізації, Т. І. Алексєєва і З. Н. Галич подають таке її визначення: «Урбанізація – розуміє під собою згущення об'єктів і посилення зв'язків між ними. Мова йде про об'єкти, що тяжіють до територіальної концентрації та зумовлюються технічним прогресом і поглибленням територіального поділу праці. Це явище проявляється у територіальній концентрації населення і міст, ускладненні міських функцій, формуванні специфічних форм розселення, значній зміні природного середовища» [3, с. 17].

О. Г. Топчієв аналізує і вивчає процес урбанізації і відмічає, що він супроводжується формуванням специфічного середовища для

життєдіяльності населення і вносить суттєві зміни у його спосіб життя. Це дало можливість значно розширити розуміння сутності даного процесу. І зокрема щодо поширення міського способу життя у поселеннях, які є неміськими і прилягають до міст [54, с. 20].

Таку рису урбанізації відмічав ще В. Кубійович (1927 р.), але його праці маловідомі науковцям і ми можемо про це довідатися лише зараз. Вчений підкреслював, встановлюючи границі міста, що вони не співпадають з адміністративними тому, що міська культура життя і діяльність поширюються на неміські поселення і найближчі села набувають міського характеру. Вже на початку ХХ ст. В. Кубійович не ототожнював поняття «урбанізація» тільки із збільшенням частки міських жителів. Він відзначив, що важко визначити міську і неміську людність та встановити границі міста через посилення впливу міст на спосіб життя людей, їх життєдіяльність, особливо у зоні впливу міста. Урбанізацію, він вважав, слід розуміти не у вузькому розумінні як збільшення міст і міської людності, а як соціально-економічний процес, який є багатограним і має значний вплив на суспільні відносини [50, с. 24].

В нашій країні не все міське населення веде так званий «міський спосіб життя» при відносно високих показниках урбанізованості (визначається характером зайнятості, рівнем обслуговування, благоустрою житла та ін.). Особливо стосується агропромислових регіонів, на які припадає велика частка малих міст і селищ міського типу, жителі яких за своїм способом життя дуже подібні до сільського населення. Як відзначав Ю. Л. Пивоваров, (1991р.), таке явище відоме в літературі як оманлива (неправдива) урбанізація. Вона є характерною для країн, що входили до складу СРСР, а також для країн в стадії розвитку. (це пов'язано з методологією віднесення поселень до категорії міських) [45].

Багатогранність процесу урбанізації пояснює неоднозначність розуміння сутності, що охоплює найрізноманітніші аспекти міського розвитку: економічні, соціальні, екологічні, культурні, демографічні та ін.

1.2. Основні риси та чинники, що впливають на процес урбанізації

Стан, досягнутий у процесі урбанізації, рівень чи ступінь розвитку міського життя входить в поняття урбанізованість. Високі темпи урбанізації при низькій урбанізованості, або сповільнені темпи урбанізації при високій урбанізованості- це випадки, які можуть зустрічатися. Поняття урбанізації та урбанізованості визначаються різними показниками. Урбанізацію, як процес, характеризують динамічні показники (темпи урбанізації), в той же час урбанізованість характеризується статичними показниками (кількість та частка міського населення, кількість міських поселень, їх площа та ін.).

Урбанізація стверджує міський спосіб життя як феномена культури і сучасної цивілізації. Цей процес географічно зумовлює просторову концентрацію людської діяльності у порівняно небагаточисельних центрах і ареалах. Вони відрізняються вищим рівнем соціально-економічного розвитку від масиву сільських поселень [4].

Найважливіші риси урбанізації: збільшення кількості міст і міських жителів; збільшення площ урбанізованих ландшафтів; поширення пріоритетності міського способу життя; зростання ролі міських поселень у системах розселення і соціально-економічних системах, розвиток агломерацій та ін. як взаємопов'язаних форм міського розселення.

Зміна самої людини у місті, що проявляється у зростанні різноманітних потреб, підвищенні вимог до якості життя, зміна норм поведінки, культури та інтелекту. Це є також важливою рисою. [54, с. 28].

Ю. Я. Пивоваров виділив найбільш чіткі риси суспільної урбанізації, а саме:

1) диференціація, інтенсифікація, концентрація і різноманітність міських видів діяльності. В останній час і сільського господарства в приміських зонах великих центрів ряду країн;

2) поширення не тільки в центрах урбанізаційних ареалів і, але і поза ними міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій;

3) внаслідок посилення взаємозв'язків у системах розселення розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів, зон;

4) ускладнення систем і форм урбанізованого розселення, перехід від лінійних – до вузлових, смугових і т. д.;

5) в межах агломерацій і урбанізованих районів збільшення радіусів розселення, пов'язаного з місцями прикладання праці, відпочинку та ін., які викликають територіальний ріст міських систем; збільшення площ високоурбанізованих територій що відбувається за рахунок розширення і появи нових вогнищ урбанізації [34, с. 30].

До основних умов що впливають на урбанізаційні процеси, можна віднести наступні:

1) Історичні умови. При розселенні населення історичні фактори мають першочергове значення. Найбільш густо заселені райони де існували могутні цивілізації Давнього світу. Це райони давнього освоєння, де формувалася людина сучасного типу. Такими густозаселеними регіонами були і залишаються і нині Європа та Південна і Східна Азія. Потужні міграційні потоки і напрямки з Європи після епохи Великих географічних відкриттів призвели до більшої густоти населення саме східного узбережжя Америки [55, с. 131].

Історично відомо, що перші міст не були схожі на сучасні. Контури сучасної мережі великих міст склалися і потребували тисячоліття історичного розвитку, щоб на початку 19 століття самим значним містом світу став Лондон (865 тис. жителів); наступним у Європі був Париж (550

тис.), потім Неаполь (340 тис.); за ними йшли Петербург (330 тис.) і Відень (230 тис.). За величиною між Лондоном і Парижем знаходились азійські міста: Пекін, Кантон (по 800 тис. жителів) і Константинополь (570 тис. жителів). На протязі всієї історії відбувалась концентрація населення у містах, збільшення їх ролі в житті суспільства. Але тільки на початку ХІХ століття спостерігається значне посилення цього процесу. При загальному рості населення Землі у 1,7 рази, з 1800 по 1900 роки міське населення збільшилось в 4,4 рази, а в ХХ столітті – відповідно в 3,7 і 13,3 рази.

В 1900 році першою урбанізованою країною стала Великобританія. До середини ХХ ст. практично всі індустріальні країни стали урбанізованими. Швидкі темпи урбанізації пов'язані із збільшенням енергетичних потреб, розвитком транспорту, покращенням системи комунальних послуг, високим рівнем комфорту життя та інтелектуального спілкування. На межі ХХ і ХХІ століть населення Землі (за даними ООН) досягнуло 6 млрд. чоловік, причому 3 млрд. чоловік проживало в містах [2, с. 42].

2) Соціально-економічні чинники. Мегаполіси, які буди складені історично, продовжували і надалі розростатися, але вже за рахунок соціально–економічних факторів: життя було більш цивілізоване в організаціях людей, які виникли раніше за інших і почали розвиватися раніше. Зажди було прагнення населення переселитись якщо не в центр цивілізації, то хоча б десь поблизу [44, с. 131].

Розселення як всесвітній процес, в різних країнах і регіонах має свої особливості. Не дивлячись на наявність загальних рис, які перш за все знаходять відображення в різних рівнях і темпах міграції.

В Європі та на сході Північної Америки з початком розвитку промисловості утворилися великі осередки підвищеної густоти населення. Все частіше господарство тепер тяжіє до морських шляхів, які визначають економічні зв'язки між більшістю країн сучасного світу. Тому й зростає густина населення цих районах.

Чисельність населення в столицях і інших найбільш великих містах, як правило, дуже зменшується, але росте населення в кількісному відношенні, що пояснюється великою кількістю мігрантів. В країнах які досягнули високого рівня життя, економічно розвинутих доля свого населення в останній час росте порівняно повільно.

3) Природні чинники. Наявність великої кількості природних скарбів притягує до місця їх зародження людей. Тому ресурси і природні чинники можна назвати неосновним фактором, який впливає на переселення людей. Цей чинник не можна назвати одним із головних, у зв'язку з тим, що частіше місця знаходження ресурсів знаходяться в недоступних місцях чи місцях, які не придатні для життя людей і люди залишаються на постійне місце проживання в таких місцях в невеликій кількості. [16, с. 34].

Як соціально-економічний процес урбанізація виявляється у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень, у зростанні міських поселень, концентрації населення в них, особливо у великих містах. Даючи характеристику росту міст і підвищення їх ролі у житті країни, а також концентрацію і класифікацію міських видів діяльності, формування нових просторових структур і форм розселення, поширення міського способу життя урбанізація є важливою стороною суспільного прогресу. багатогранним процесом. Незважаючи на те, що середовищем поширення урбанізації є суспільство загалом, а не лише місто, насамперед вона пов'язана із міським населенням. Поняття урбанізації трактують не лише як бурхливий розвиток і ріст міст, зростання їх ролі у всіх сферах життя, але і зміни суспільства – якісні перетворення його переважно в міське за характером праці, способом життя, культури [32].

Рушійними силами урбанізації є розвиток виробництва, соціальний та науково-технічний і прогрес, прогресивний суспільний поділ праці, ріст продуктивності праці в сільському господарстві, збільшення територіальної і соціальної рухомості населення. Процесу урбанізації сприяли і такі фактори,

як розширення перспектив знайти роботу, доступність освіти, широкий спектр форм відпочинку, зручні умови побуту [46, с. 94].

Виникнення урбанізації як процесу, її активний розвиток пов'язані з індустріалізацією суспільства, коли завдяки великій машинній індустрії місто набуло власної основи розвитку і перетворилося на центр розвитку нових форм виробництва.

Незважаючи на те, що міста існували з давніх часів, тільки за капіталізму вони набули провідної ролі у процесі розвитку, зайняли домінуюче становище щодо села, у яке почали проникати і закріплюватися міські відносини.

Внаслідок цього більшість науковців початок процесу урбанізації пов'язує із становленням і розвитком капіталістичного міста, з концентрацією промислового виробництва й населення, із поширенням досягнень міст на довколишню сільську місцевість. Це нове капіталістичне місто і стає прологом того світового явища, яке одержало назву урбанізації. Саме з цього періоду місто не лише перетворюється на стійкий центр економічного, соціально-політичного і культурного життя, але й починає активно впливати на село [26].

Процес світової урбанізації зародився в Європі, де вперше почали формуватися міста на основі концентрації засобів виробництва та промисловості. Становлення урбанізації як соціально-економічного процесу почалося на рубежі XVIII – XIX ст., коли в капіталістичних містах Західної Європи були зосереджені найважливіші засоби виробництва і починали займати стрижневі пости в світовій економіці. Локальний розвиток урбанізації призвів до певної просторової послідовності розвитку процесу урбанізації у світі: Західна Європа – Північна Америка – Австралія і Океанія – Східна Європа – Латинська Америка – Азія – Африка [41, с. 38].

Урбанізація проходить екстенсивний та інтенсивний шляхи розвитку. Для екстенсивного шляху урбанізації, який характерний для аграрних у

минулому країн, ріст міст і формування міських структур залежить насамперед від потреб матеріального виробництва і, зокрема, екстенсивного розширення індустріальної бази на основі будівництва нових фабрик і заводів, освоєння нових родовищ корисних копалин. Цей шлях урбанізації відзначається швидкими темпами зростання міського населення і виникненням багатьох нових міст, зосередженням несільськогосподарських функцій переважно в містах, переважанням у загальному прирості чисельності міських жителів – вихідців із сіл. Це позначалось на культурно-освітньому і кваліфікаційному рівні трудових ресурсів, на структурі потреб і обслуговуванні населення.

На інтенсивному шляху урбанізації відбувається не так створення нових міст, як вдосконалення соціально-економічного розвитку існуючих міст, формування їх мережі відповідно до потреб країни. Для цієї фази урбанізації характерний перехід на багатофункціональну основу розвитку міст, що виражається в ускладненні структури і розширенні складу міських функцій. Комплексний розвиток міст, ріст їх економічного й соціально-культурного потенціалу, урбанізація села, багатостороння рухомість населення, зміна джерел зростання чисельності міських жителів, ріст кількості великих міст і збільшення концентрації в них населення, утворення міських агломерацій, зближення міських і сільських поселень – риси сучасного етапу урбанізації. Вона розвивається не так в ширину, як в глибину – по шляху якісного вдосконалення й подальшого перетворення міських поселень, ускладнення форм і систем урбанізаційних структур у межах охоплених містами територій [45, с. 41].

Урбанізацію необхідно розглядати як складний і багатобічний процес, що містить у собі декілька основних напрямків:

- 1) ріст числа міст, зокрема мегаполісів, становлення і поширення нових форм розселення – міських агломерацій;

2) ріст чисельності міського населення, концентрація його у великих містах;

3) перетворення міст у найважливіший елемент системи розселення, підвищення ролі міст у житті суспільства;

4) популяризація міського способу життя і характерних елементів міської культури на все суспільство.

Еволюція процесу урбанізації взаємопов'язані з особливостями формування міського населення і ростом міст: природним приростом самого міського населення, входження в міську межу й у адміністративне підпорядкування приміських територій (малих міст, селищ і сіл); перетворенням сільських населених пунктів у міські [48, с. 294].

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ФОРМИ УРБАНІЗАЦІЇ

2.1. Форми та стадії сучасної урбанізації

На сьогоднішній день урбанізовані усі сучасні індустріальні суспільства. Міста розвинутих країн найбільш населені налічують до 20 млн. жителів, а скупчення міст, що створюють зони міської забудови, або міські конурбації можуть мати їх ще більше. Мегаполіс або глобальне місто є найпопулярнішою формою сучасного міського життя.

Соціологія визначає урбанізацію за такими ознаками:

- частка міського населення в загальній чисельності всієї країни, населення регіону;
- ступінь рівномірності розташування по країні мережі міст, щільність;
- транспортна доступність великих міст для населення країни та інш.;
- різноманітність галузей народного господарства;
- різноманітність видів трудової, системи дозвільної діяльності населення;
- розповсюдження міських форм життя як на населення міст, так і на жителів села [32].

До сучасних форм урбанізації відносяться міські агломерації та мегаполіси.

Міська агломерація (від лат. *Agglomeratio* – приєднання) – територіальне скупчення міст, які об'єднані в єдине ціле об'єктивно трудовими та соціальними, інтенсивними функціональними, у тому числі економічними, рекреаційними, культурно-побутовими та іншими зв'язками, а також спільними екологічними інтересами. Поглинаючи суміжні населені пункти, агломерація створює значну зону урбанізації; характеризується високим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв,

насамперед промисловості, наукових навчальних закладів, інфраструктурних об'єктів, а також значною чисельністю населення; справляє на навколишнє середовище вирішальний перетворювальний вплив, змінюючи при цьому економічну структуру території та соціальні аспекти життя населення; має високий рівень комплексності господарства і територіальну інтеграцію його елементів [11].

Кожна агломерація в основі поєднує одне або декілька компактно розташованих міст. В залежності від цього виділяють Моноцентричну міську агломерацію з одним місто-центром, яке підпорядковує усі інші поселення, розташовані в його приміській зоні своєму впливові, і набагато перевищує їх за своїм розміром і економічним потенціалом. Сукупність міст без такого домінуючого центра називається «конурбація» (від лат. con – з, разом і urbus – місто). Це – багатоцентричні міські агломерації, що мають декілька взаємопов'язаних міст-центрів.

В міських агломераціях і конурбаціях чітко виділяється найбільш густо населене основне або центральне урбанізоване ядро і периферія, яка його оточує. За чисельністю населення, розміром території, кількістю населених пунктів міські агломерації значно відрізняються одна від одної [10, с. 84].

Від пов'язаності її мешканців з головним містом, або декількома поселеннями агломерації залежить питання віднесення міст до певної агломерації. Свободу для мешканців агломерації жити і працювати в одному географічному й економічному організмі зумовлюють вільність вибору місця роботи в межах агломерації, розвинений і доступний транспорт (електропотяги, метро, автобуси, пароми), достатньо розвинена мережа автодоріг.

Критеріями об'єднання в агломерацію є:

- масові культурні, трудові, побутові, навчальні і рекреаційні поїздки (маятникові міграції);

- доступність 1,5-годинна транспортними коридорами (автодорогами, залізницями і річками);
- чітко функціонуючих регулярних приміських автобусів, електропоїздів, теплоходів;
- знаходження в межах своїх адміністративних регіонів підлеглих поселень, окрім самих тіснопримикаючих;
- поєднання аеропорту, залізничного вузла-терміналу;
- компактне розселення по транспортним коридорам [61].

Навколо Мехіко, Токіо, Сан-Паулу і Нью-Йорка склалися найбільші міські агломерації: в них проживають по 16-20 млн. чоловік (Додаток А).

Багато з існуючих на сьогоднішній день агломерацій трансформуються в ще більші утворення – урбанізаційні райони і зони. Агломерації в розвинутих країнах концентрують значні маси населення. Ріст агломерацій відображає територіальну концентрацію промислового виробництва і трудових ресурсів.

Мегаполіси є найбільшими формами розселення. Міські агломерації здатні зрощуватися і утворювати суцільно урбанізовані зони, що майже зливаються суцільною забудовою та мають єдину інфраструктуру. Мегаполісом називалося місто, яке реально існувало у Древній Греції – центр союзу аркадських міст, яке виникло у 370 р. до н.е. у результаті злиття більш ніж 35 поселень.

Мегаполісом вважається надто урбанізована форма міського розселення, що склалася стихійно, обумовлена високою концентрацією населення та розповсюджена у кількох високорозвинених країнах. 90 % його території – відкриті простори. Мегалополіс не являє собою суцільну забудову, всі частини мегалополісу пов'язані економічно [3, с. 17].

Мегаполіс має свої характерні риси: витягнутий, лінійний характер забудови уздовж транспортних магістралей; спільна багатоцентрична структура, яка зумовлена взаємодією відносно близько розташованих

великих міст; порушення екологічної рівноваги між діяльністю людини і природним середовищем [2, с. 215].

Найбільші мегаполіси, що склалися сьогодні в США, Європі, Латинській Америці та Азії, наведено у Додатку Б.

Диференціація рівня урбанізації не лише в територіальному розрізі, але й у часі, посилення чи послаблення певних її ознак свідчить про стадіально-регіональний тип еволюції урбанізації. Концепцію стадіального розвитку урбанізації розробив в основних рисах Дж. Джіббс (1963 р.), який запропонував універсальну схему еволюції і перспектив цього процесу (п'ять стадій). Із часом ця концепція одержала значну емпіричну перевірку у працях багатьох науковців, у яких вона набула подальшого розвитку.

На першій стадії, яка стосується доіндустріального суспільства, на територіях із певним ступенем господарського (сільськогосподарського) освоєння і відносно рівномірним сільським розселенням з'являються міста як центри невеликих сільськогосподарських районів, спостерігається повільне згущення сітки малих міст. Демографічний розвиток міст відбувається повільніше, порівняно з сільською місцевістю. Це стадія зародження сучасних міст.

Друга стадія урбанізації виявляється у диференціації розмірів міст під впливом економічних факторів – розвитку фабричної промисловості і набуття доміантної ролі загальнодержавного ринку. На цій стадії, що відповідає зародженню індустріального суспільства, починають виявлятися функціональна та ієрархічна диференціація міст. Міста (особливо великі) стають центрами задоволення зростаючих і все більш диференційованих потреб населення: політичних, культурних, наукових, освітніх тощо. Темпи зростання населення міст дещо вищі від сільського населення. Це стадія швидкого зростання міст на основі економічних факторів урбанізації.

На третій стадії спостерігається територіальна диференціація розмірів міст, частина з яких стає центрами тяжіння населення й розширює міську

межу, інші перебувають у стані застою. Починається формування агломерацій шляхом зростання центральних міст, відбувається не лише відносне, але і абсолютне зменшення сільського населення; посилюються міграції населення – значна частина сільського населення переміщається у міста. Це стадія агломераційної урбанізації.

На четвертій стадії відбувається концентрація населення у містах і одночасно, диференціація структури міст: зменшується кількість малих міст, які почасти переходять у групу середніх або великих міст, але почасти втрачають своє значення. Посилюється перетворення мережі поселень, зменшуються, а часто зникають села, виникають метрополітенські ареали, утворюються мегаполіси, відбувається субурбанізація, розвиток агломерацій проходить за рахунок зовнішньої зони. На цій стадії чітко виявляються негативні наслідки урбанізації, особливо екологічні – через надмірну концентрацію господарської діяльності й населення на невеликих територіях. З особливою силою помітні також соціальні аспекти. Це стадія агломераційно-субурбанізаційного розвитку.

На п'ятій стадії проблема бурхливого зростання й розвитку міст, їх екологічне становище набуває глобального спрямування. Спостерігається деконцентрація населення й деяка стабілізація розселення. Відбувається активна протидія негативним наслідкам урбанізації. Це стадія істотної трансформації міського розселення шляхом деагломерації урбанізованих територій на основі деконцентрації населення і господарської діяльності [28].

Стадії розвитку урбанізації чітко помітні у просторі, диференціюються територіально. В одних країнах (а також регіонах країни) процес стадіального розвитку відбувається з великою швидкістю і досягає вищих стадій, а в інших – темпи урбанізації відносно невеликі, а тому її розвиток не досягає самої найвищої стадії. За цього перехід від однієї стадії до іншої не викликає зникнення явищ і процесів, характерних для більш ранньої стадії, а лише викликає посилення явищ і процесів, які відбулися в попередні часи з

меншою напругою. П'ята стадія урбанізації домінує в Західній Європі і Північній Америці, у країнах, що вступили на новий постіндустріальний етап розвитку. У країнах, які розвиваються, де тільки розпочався процес індустріалізації, переважає третя, найбільш динамічна стадія концентрації населення. Країни із середнім рівнем індустріального розвитку перебувають у проміжному становищі між третьою і четвертою стадією. У низці країн Східної Європи (Чехія, Угорщина) концентрація населення у великих містах досягла природної межі. В інших країнах – Україні, Росії, Польщі, Бразилії – ще переважають доцентрові тенденції в міграції населення [41].

Кожній стадії урбанізації властиві свої закономірності, які необхідно враховувати під час спроб впливати на розселення в районах різного типу. Без їх врахування управлінські рішення в минулому були неефективні, дорого коштували країні. Класичним прикладом ігнорування стадіального розвитку під час ухвалення управлінських рішень є чисельні передчасні (а тому неефективні) спроби здійснення політики обмеження зростання великих міст у країнах колишнього комуністичного блоку. До певного періоду (стадії) вони приречені на невдачу саме тому, що суспільство просто не має можливостей для створення необхідної інфраструктури у невеликих містах, навіть у тих поодиноких випадках, коли воно спеціально ставить мету приблизити мале місто до рівня столиці [1, с. 62].

Просторову диференціацію урбанізації, досягнення різних стадій її розвитку важливо мати на увазі, не лише проводячи порівняльний аналіз урбанізації в декількох країнах, але й у межах однієї країни. Одні регіони розвиваються швидко, інші – повільніше; у цьому виявляється історичне минуле, становище щодо відношення центрів економічного зростання, наявність ресурсів і якість природного середовища. Тому стадіально-регіональний підхід до еволюції урбанізації передбачає в межах однієї концепції необхідність різних варіантів стратегічного управління

урбанізацією в регіонах різного типу – на противагу шаблону, який застосовувався в країнах з командно-адміністративною економікою [9, с. 94].

В еволюції парадигми урбанізації акценти поступово переміщувалися із зростання міського населення, його частки в населенні країни або району на рівень концентрації населення у великих містах, агломераціях, мегаполісах; потім на поширення міського способу життя, зміну норм поведінки людини в місті, якості міського середовища.

Для еволюції процесу урбанізації характерні такі особливості:

- концентрація, інтенсифікація і диференціація міських видів діяльності;
- поширення в суспільстві міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій;
- ускладнення форм і систем урбанізаційного розселення, що виражається в розвитку великих міст, міських агломерацій, урбанізованих районів й урбанізованих зон;
- формування на основі мережі міських поселень систем розселення, диференціація міського простору, втягнення нових територій у сферу впливу міст різного типу і рангу [33, с. 82].

2.2. Переваги та недоліки урбанізаційних процесів

Процес урбанізації має свої позитивні атрибути, що проявляються в комфортабельності умов життя у великому місті порівняно з сільськими умовами. До них належать широкий вибір товарів і послуг, які жителі міста використовують, можливість отримати добру освіту і професійно реалізувати себе, доступ до культурних цінностей і до інформаційних ресурсів. Жителі міст частіше використовують громадський і особистий транспорт для переміщення у населеному пункті та за його межами. Потреба у відпочинку жителів міст задовольняється на спеціально устаткованих для

цієї мети територіях, зокрема в парках, спортивних комплексах тощо. У містах всеціло сконцентроване політичне життя.

Сучасне місто надає своїм жителям багато переваг економічного, соціального та суб'єктивного характеру, а саме: наявність місць роботи та можливість зміни роботи; зосередження закладів науки та культури; забезпечення висококваліфікованої медичної допомоги; можливість створювати кращі житлові та соціально-побутові умови життя; розвиток міжнародного та регіональної культури [1, с. 94].

Незважаючи на переваги міського життя, міське середовище для людей є штучним і відірваним від природного, того, в якому тисячоліттями проходило їхнє життя. Штучне міське середовище шкідливо впливає на здоров'я населення через забруднення атмосферного повітря, дефіцит сонячного проміння, води, а також скупченістю населення, недостатністю зелених насаджень тощо. Також небезпеку для здоров'я людей у місті становлять шумові, вібраційні навантаження, транспортні проблеми, вплив електричних, магнітних, іонізаційних полів.

Отже, в умовах великого міста загострюються всі сторони життєзабезпечення людей: постачання достатньої кількості повноцінних продуктів харчування та питної води, контроль і запобігання забруднення повітря, водних ресурсів, ґрунтів, утилізація та захоронення нагромаджуваних шкідливих виробничих та побутових відходів, а також соціальні проблеми, пов'язані з різким зменшенням вільного «життєвого» простору, зростанням міст у висоту, збільшенням захворювань, зумовлених забрудненням та інші [4, с. 212].

Визначимо основні небезпеки життя в урбанізованому середовищі. Екологічне середовище в містах. Основними джерелами забруднення атмосфери міста є транспорт, енергетичні системи міста та промисловість.

Автотранспорт дає 70 % усіх токсичних викидів в атмосферу: оксидів вуглецю, вуглеводнів, оксидів азоту, сажі, сірчані та свинцеві сполуки,

гумового пилу при стиранні шин. Місто забруднюється і продуктами згоряння кам'яного вугілля, нафтопродуктів, природного газу. Найбільш поширеною шкідливою домішкою повітряного середовища є чадний газ. Надмірна його кількість в повітрі призводить до швидкої втомлюваності людини, головного болю, запаморочення, ослаблення пам'яті, порушення діяльності серцево-судинної та інших систем організму.

Зниження якості атмосферного повітря небезпечно для здоров'я міських мешканців. Людина за добу вживає в середньому 25 кг повітря. Навіть якщо відносний вміст забруднювачів в повітрі незначний, їх сумарна кількість, яка потрапляє в організм людини при диханні, може виявитися токсичною [14, с. 155].

Специфіка проживання в місті веде до того, що люди 80-95 % свого часу проводять в приміщеннях (житлові будинки, метро, службові приміщення). Одним із показників якості міського життя є повітря приміщень. Згідно з оцінкою Агентства з охорони навколишнього середовища США, повітря всередині міських приміщень забруднено у 100 разів більше, ніж зовні. Причинами забруднення повітря приміщень є забруднення від спалювання деревини, вугілля в камінах, невентильовані гази від газових плит та водонагрівачів, аерозолі, очисники, які містять хлор або аміак, лакові та воскові покриття підлоги, зволожувачі повітря, розпилювачі від комах, дим від цигарок. Токсичними матеріалами приміщень є олійні фарби і розчинники, килимовий клей, меблевий лак, із яких виділяється бензол, толуол та інші речовини [34, с. 174].

Питна вода – найважливіший фактор здоров'я людини. В крани міських квартир питна вода потрапляє з річок, водосховищ, озер, з підземних глибин. Найчистіша – підземна (особливо глибинна, артезіанська) вода. Але для великих міст цієї води не вистачає. За даними ВООЗ, вода може містити 13 тисяч токсичних речовин, водою передається до 80 % усіх захворювань, від яких у світі щорічно вмирає 25 млн осіб.

Щоб природна вода була придатна для вживання, вона проходить декілька стадій очищення та знезараження на водопровідних станціях. Способи очищення забруднених вод можна об'єднати в такі групи: механічні, фізичні, фізико-механічні, фізико-хімічні, біологічні, комплексні. Після визначених методів очищення у воді можуть знаходитись різноманітні віруси та бактерії (дизентерійні бактерії, холерний вібріон, збудники черевного тифу, вірус поліомієліту, вірус гепатиту та ін.). Знешкодити мікроорганізми, які залишились, можна чотирма способами: термічно (кип'ятити), за допомогою сильних окисників (наприклад, хлору, озону, марганцевого калію), впливом іонів благородних металів (зазвичай використовується срібло), фізичними методами (за допомогою ультрафіолетових променів або ультразвуку) [5, с. 215].

Шумове, вібраційне та електромагнітне забруднення міст. Для мешканців міста шум – справа звичайна. Досить часто людина навіть не замислюється над його протиприродністю. В будь-якому регіоні міста шумить автотранспорт, гуркоче трамвай, з певним шумом працює підприємство, поблизу літають з аеродрому літаки. В квартирах шумлять холодильники і пральні машини, в під'їздах – ліфти. Цей перелік можна продовжити.

Для позначення комплексного впливу шуму на людину медики ввели термін – «шумова хвороба». Симптомами цієї хвороби є головний біль, нудота, дратівливість, які досить часто супроводжуються тимчасовим зниженням слуху. До шумової хвороби схильні більшість мешканців великих міст, які постійно отримують шумові навантаження. Наприклад, нормативні рівні звуку в дБ для мешканців житлових кварталів повинні становити 55 вдень і 45 вночі. Однак різні джерела техногенного шуму вносять вагомий внесок у звукове середовище міста. У сучасних міських районах зі значним рухом транспорту рівень шуму близький до небезпечної межі у 80 дБ. Шум, який присутній в приміщеннях, знижує продуктивність праці на 15-20 %,

суттєво підвищує рiст захворюваностi. Експерти вважають, що у великих мiстах шум скорочує життя людини на 8-12 рокiв [42, с. 152].

До негативних фiзичних чинникiв мiста належить також вiбрацiя. Джерелами вiбрацiї в мiстах є: рейковий транспорт, автомобiльний транспорт, будiвельна технiка, промислові установки тощо. Несприятливо впливають на органiзм людини i електромагнiтнi випромiнювання промислової частоти (50 герц) та частот радіохвильового дiапазону. В помешканнях електромагнiтнi поля створюють: радiоапаратура, телевізори, холодильники тощо, що становить певну небезпеку [5, с. 216].

Серед негативних наслідкiв урбанiзацiї слiд вiдмiтити певний комплекс соцiально-економiчних проблем, якi в окремих випадках загрожують здоров'ю i навіть iснуванню мiського населення. Так, висока щiльнiсть населення i постiйна конкуренцiя на ринку працi роблять життя мешканцiв мiст насиченим стресами. Серед соцiальних «хвороб», рiвень яких є вищим у мiстах, залишається невирiшеним питання житла, злочиннiсть, наркоманiя. Суттєво змiнюється i характер соцiальних контактiв.

Значно загострюється важлива проблема забезпечення населення житлом, яке вiдповiдало б необхідним санiтарно-гiгiєнiчним вимогам. Вплив техногенних факторiв у мiстах, що знижують якiсть життєвого середовища, постiйно створює загрозову ситуацiю для здоров'я людей, стає причиною росту захворюваностi i смертностi [48, с. 296].

В умовах урбанiзацiї гостро постають проблеми масштабних природоохоронних заходiв: виведення iз районiв житлової забудови пiдприємств, якi являються джерелами забруднення довкiлля, втiлення безвiдхiдних i маловiдхiдних технологiй, заборона експлуатацiї промислових об'єктiв без комплексу природоохоронних заходiв, забезпечення населення доброякiсною питною водою, прийняття всiх невідкладних заходiв по нормалiзацiї стану повітряного басейну, який забруднюється викидами пiдприємств та автомобiльним транспортом.

Важливою проблемою є усунення, переробка і утилізація твердих і рідких відходів. Необхідно обмежити і попередити попадання токсичних речовин у ґрунт. В місті сконцентровані і інші від'ємні сторони розвитку сучасної цивілізації, до яких належать шум, вібрація, забруднення атмосферного повітря, зміни радіаційного балансу, зміни клімату, скупченість населення. Наслідком цих факторів стало підвищення зокрема захворюваності респіраторними хворобами.

Внаслідок урбанізації, механізації і автоматизації праці різко знижується м'язова діяльність і людина значну частину часу знаходиться у стані гіподинамії, що є одним з основних чинників ризику виникнення і розвитку захворювань серцево-судинної системи [10, с. 202].

Отже, деградоване штучне міське середовище виявляє комплексну дію на здоров'я населення внаслідок забруднення атмосферного повітря, дефіциту сонячного проміння, води, а також стресових факторів, зумовлених напруженим ритмом життя, скупченістю населення, недостатністю зелених насаджень тощо.

Усі ці фактори малої інтенсивності протягом життя людини викликають хронічну, кумулятивну та синергічну дію, можуть спричинювати захворювання, зменшують фізичний розвиток дітей, скорочують тривалість життя людини, а також змінюють структуру захворюваності і смертності.

Таким чином, урбанізація неоднозначно діє на людське суспільство: з одного боку, місто надає людині низку суспільно-економічних, соціально-побутових і культурних переваг, з іншого – людина віддаляється від природи і потрапляє в середовище зі шкідливими впливами. Проблеми, пов'язані з урбанізацією, необхідно вирішувати не окремими приватними заходами, вишукуючи скоростиглі і малоефективні рішення, а розробивши комплекс взаємозалежних соціальних, екологічних, технічних та інших заходів [23, с. 95].

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ УРБАНІЗАЦІЇ ТА МІСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ

3.1. Урбанізаційні процеси світового масштабу

У ХХ ст. урбанізація набула всесвітнього характеру. Основними причинами стрімких темпів урбанізації у світі є:

1. Більший доступ до інформації і супутнє відродження міських центрів як лідерів економічного зростання. За прогнозом світового банку, 80% майбутнього економічного зростання відбуватиметься у містах. Для прикладу, лише конгломерація Токіо у 1990 р. виробляла 36 % ВВП Японії, а конгломерація Бангкоку – 37 % ВВП Таїланду.

2. Розорення сіл, поступова втрата сільськими місцевостями економічної життєздатності. Цьому сприяє: перенаселення сіл у багатьох регіонах, виснаження ґрунтів і знеліснення, зменшення цін на продукти споживання.

3. Міграція сільських мешканців до міст – наслідок вищеперелічених процесів занепаду сіл (тобто через бідність, екологію, у пошуках заможнішого чи комфортнішого життя).

4. Нижча смертність немовлят у міських умовах, а також загалом краще забезпечення населення послугами охорони здоров'я [4].

Сучасна урбанізація як всесвітній процес має три спільні риси, характерні для більшості країн:

- швидкі темпи зростання кількості міського населення, наприклад: у 1800 р. в містах проживало близько 14 % населення світу, у 1950 р. - 29 %, а в 1990 р. - 43 %, у 2010 р. - 53 % (у середньому міське населення щороку збільшується приблизно на 50 м лн чол.);

- концентрація населення і господарства в основному у великих містах, що пояснюється характером виробництва і тим, що вони повніше

задовольняють духовні потреби людей, краще забезпечують достаток і різноманітність товарів і послуг, доступ до сховищ інформації, а також «розповзання» міст, розширення їхньої території;

- перехід від звичайного «точкового» міста до міських агломерацій. Ядрами найбільших міських агломерацій стають переважно столиці, найважливіші промислові й портові центри. Якщо населення планети в цілому подвоюється за 35 років, то міське населення - за 11 років. Причому найбільші центри ростуть удвічі швидше невеликих міст [4, с. 212].

На початку XIX ст. в містах світу проживало лише 29,3 млн чол. (3 % населення Землі); до 1900 р. - 220 млн (13,3 %); до 1950 р. - 738 млн, (29,3 %); до 1980 р. - 1752 млн (39,4 %), а до 2010 р. - 3707 млн (52,7 %) [50].

Частка міського населення в Європі складає 69 %, в Азії – 38 %, в Африці – 20 %, у Північній Америці – 75 %, Латинській Америці – 65 %, в Австралії та Океанії - 76 %. Особливо велика частка міського населення в розвинених країнах: у США – близько 73 %, Франції – 78 %, Німеччині – близько 85 %, Великобританії – 91 %. У більшості країн, що розвиваються рівень урбанізації невисокий (у середньому 34% у цій групі країн). У Республіці Чад він дорівнює 6%, в Ефіопії - 16, у Нігерії - 22, в Індонезії - 22, в Індії – 25 % [61].

Країна вважається майже цілком урбанізованою, якщо 4/5 її населення проживає в містах.

Незважаючи на спільні риси, урбанізація в різних країнах і регіонах має певні відмінності, зокрема неоднакові рівні і темпи.

У розвинутих країнах рівень урбанізації в середньому становить 72 %, а в країнах, що розвиваються, - 32 %. Темпи урбанізації багато в чому залежать від її рівня. У наші дні міське населення в країнах, що розвиваються, зростає в 3 рази швидше, ніж у розвинутих. На них тепер припадає 1/6 усього щорічного приросту міських мешканців [2, с. 301].

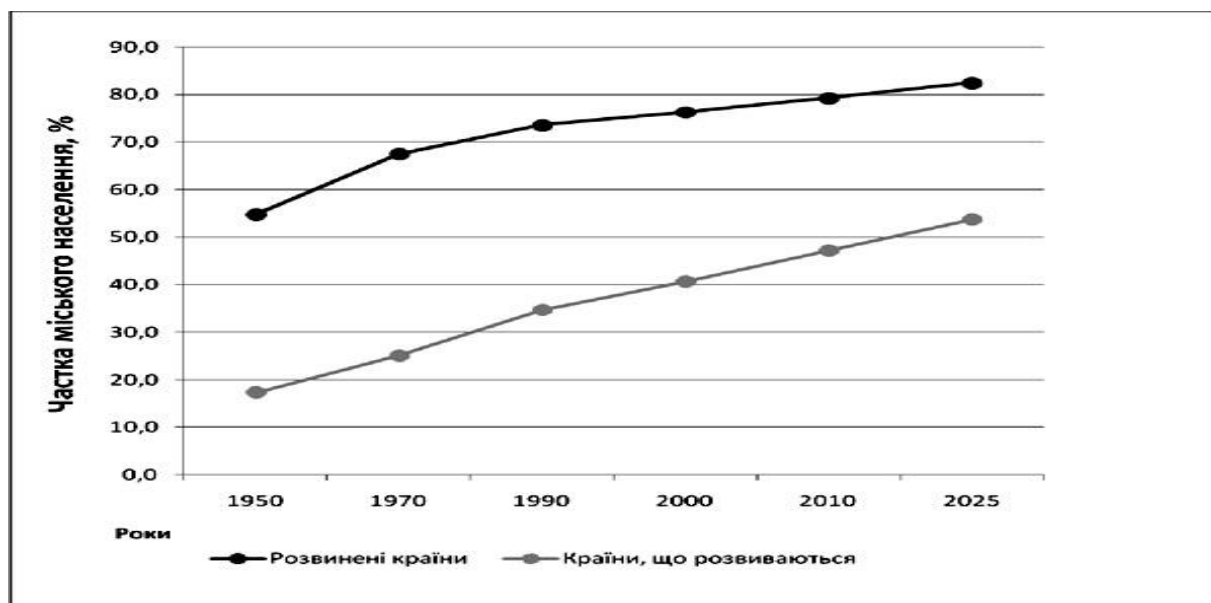

Рис. 3.1. Рівень урбанізації в розвинених країнах та країнах, що розвиваються [2, с. 301]

Виходячи з графіку на рис. 3.1 можна зробити висновок, що урбанізація у країнах, що розвиваються, почалася дещо пізніше, але йде дещо швидшими темпами.

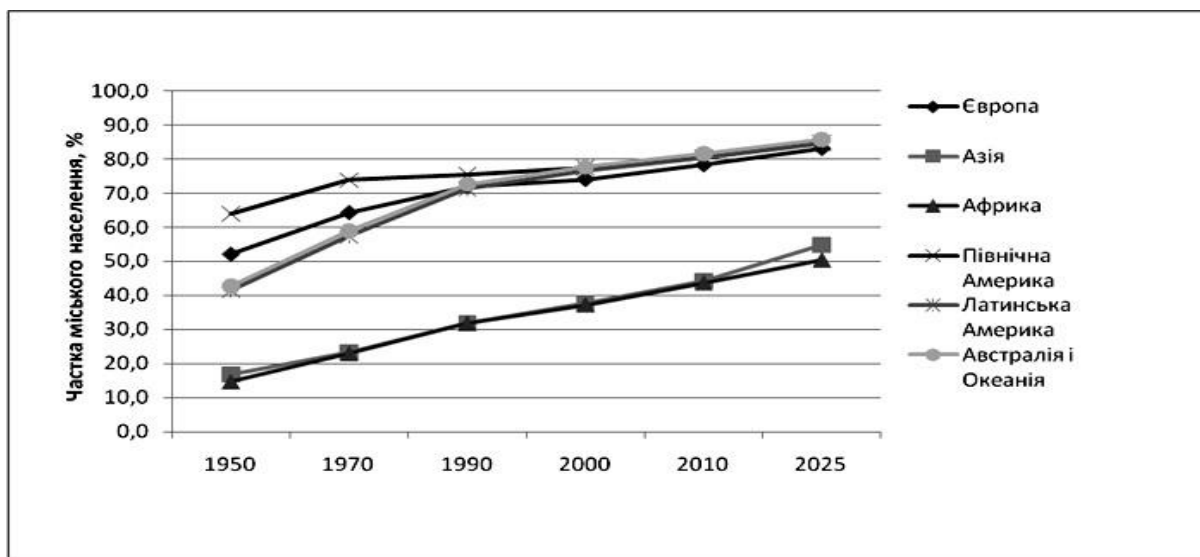

Рис. 3.1. Динаміка урбанізаційних процесів за континентами [2, с. 302]

З даного графіку на рис. 3.2 видно, що урбанізація на всіх континентах мала свої особливості, але загальна тенденція одна. У 50-х роках більш урбанізованим континентом була Північна Америка, але вже на початку 90-х років її наздогнали Європа, Австралія і Океанія та Латинська Америка, які на

даний момент мають приблизно однакові темпи та рівень урбанізації. Азія та Африка мають на даний момент нижчий рівень і досить швидкі темпи урбанізації, вони мають майже однаковий рівень і темпи урбанізації, але як видно із лінії тренду в Азії урбанізація дещо пришвидшується [2, с. 302].

Отже, урбанізація є незворотним і глобальним процесом. За загальною тенденцією урбанізація в світі сповільнюється, але в країнах, що розвиваються, темпи урбанізації помітно вищі, оскільки в них урбанізація ще не дійшла до тієї стадії на якій відбувається значне сповільнення її темпів і перехід до інших стадій, таких як контрурбанізація.

На карті світової урбанізації різко виділяються три основні регіони – США, Західна Європа, Японія; їх доповнюють досить дисперсно поширені по більшості районів найбільші центри, передусім з населенням понад 1 млн жителів (у світі їх понад 300). В останні два десятиліття цю картину дещо міняє швидкоросла, досить потужна (хоча і менш включена у світові політичні, економічні і культурні зв'язки) міська агломерація в Східній і Південній Азії, а також в країнах Латинської Америки і менше – Африки. Це пов'язано з високими темпами зростання і концентрації в них міського населення, згадуваними вище. Близько половини городян світу нині зосереджена в Азії (у 1950 р. - близько 1/3), більше 20 % - в Європі [54, с. 314].

На початку XXI ст. виразно виявляється посилення південно-східно-азіатського вектору у світовій урбанізації. Це пов'язано, окрім феномену післявоєнної Японії, зі значним збільшенням в другій половині XX ст. міської маси Китаю, Індії і низки прилеглих до них країн Східної і Південної Азії. Азіатський вектор в урбанізації світу знаходить віддзеркалення в швидкому зростанні надвеликої міської агломерації з населенням понад 5 млн. жителів [49, с. 55].

Хоча сьогодні у багатьох регіонах світу усе ще домінує сільське населення (як, для прикладу, у Азії – 58,3 % чи Африці – 60,4 %), у 2009 р.

вперше в історії людства сукупна світова кількість міських жителів (3,49 млрд.) перевищила кількість селян (3,41 млрд.). Серед розвинених країн показник урбанізації досягає 75 %, серед менш розвинених – 45 %.

Урбанізаційні процеси проходять стрімкими темпами. Згідно з прогнозами ООН, протягом 2009–2050 рр. населення планети зросте на 2,3 млрд., а за цей же період кількість міських жителів збільшиться на 2,9 млрд. і становитиме 69 % від усього населення планети: 86 % населення розвинутого світу і 66 % населення країн, що розвиваються. Основними осередками приросту міських мешканців стануть менш розвинені регіони. Міське населення Азії, як очікується, зросте на 1,7 млрд., Африки – на 0,8 млрд., Латинської Америки і Карибів – на 0,2 млрд.

Паралельно зростатиме кількість мегаміст – із населенням понад 10 млн. Станом на 2009 р. налічувався 21 такий мегаполіс, у 2025 р. мегаміст буде 25 (з них 16 – в Азії, 6 – у Латинській Америці та 3 – в Африці)

Міста різного рангу, значення і величини з швидко розростаючимися приміськими поселеннями, агломераціями, ще більш урбанізованими зонами практично охоплюють свої впливом основну частину людства. Важливу роль при цьому грають великі міста, перш за все міста-мільонери. Останніх у 1950 році нараховувалось 116, у 2007 їх вже стало 270 [61].

Міський спосіб життя населення, міська культура в самому широкому смислі цього слова все більше розповсюджуються в сільській місцевості більшості країн світу. В країнах, що розвиваються, урбанізація в основному іде «в ширину» в результаті масового притоку в великі міста переселенців з сільської місцевості і невеликих містечок.

За даними ООН у 2012 році частка міського населення в країнах, що розвиваються, в цілому склала 38 %, в тому числі і в найменш розвинутих – 22 %. для Африки цей показник був 34 %, для Азії 56 %. А ось в Латинській Америці міські жителі складають зараз більшість населення: 74 %, в тому числі Венесуелі – 93 %, в Бразилії, на Кубі, в Пуерто-Ріко, Тринідад і Тобаго,

Мексичі, Колумбії і Перу – від 70 % до 80 % і т. д. Лише в небагатьох найменш розвинутих країнах (Гаїті, Сальвадор, Гватемала, Гондурас) і в малих острівних країнах Карибського басейну міських жителів менше половини – від 35 % до 47 % [61].

Показники високого рівня урбанізації формально характерні для порівняно небагатьох, найбільш розвинутих країн Азії і Африки. Але фактично і ці, і деякі інші країни Азії мають різні риси давньої, навіть стародавньої урбанізації (Китай, Індія, країни Центрального і Близького сходу, Південно – Східної Азії і інші.).

Висока частка міського населення характерна для деяких арабських країн, особливо нафтовидобуваючих: Кувейту (97 %), Катару (91 %), ОАЕ (84 %), Йорданії (72 %). Дуже велика частка міських жителів характерна також для найбільш розвинутих на крайньому заході Азії: Ізраїлю (91 %), Лівану (87 %), Турції (69 %) [61].

В індустріально розвинутих країнах урбанізація «в ширину» давно себе вичерпала. У ХХІ столітті більшість їх вступили практично повністю урбанізованими. В Європі міські жителі складають в середньому 74 % населення, в тому числі в Західній – 81 %, в окремих країнах – ще більше: в Бельгії – 97 %, Нідерландах і Великобританії – 90 %, в ФРН – 87 %, хоча в деяких країнах значно менше: в Австрії, наприклад – 56 %, в Швейцарії – 61 %. Висока урбанізованість в Північній Європі: в середньому, а також в Данії і Норвегії – 73 %. Значно менше вона в Південній і Східній Європі, але звісно при інших показниках урбанізації, вище, ніж в країнах, що розвиваються. У США і Канаді доля міського населення досягає 80 %.

Для економічно розвинутих країн нині характерна урбанізація «в глибину»: інтенсивна субурбанізація, освіта і розповсюдження міських агломерацій і мегаполісів. Концентрація промисловості транспорту погіршила економічні умови життя в великих містах. В багатьох районах населення тепер росте швидше в малих містах, по окраїнам, діє в центрах

агломерацій. Нерідко найбільші міста, перш за все, міста-мільонери, втрачають населення через міграції в приміські зони, міста-супутники [35, с. 94].

Демографи ООН виділяють міста з населенням 8 млн і більше жителів як мега міста (mega-cities). Ця група найбільших міських агломерацій росте за рахунок країн, що розвиваються. У 1950 році тільки Нью-Йорк і Лондон перевищували вказану чисельність населення, у 1960 році до них приєдналися Токіо і Шанхай, а у 1970 році кількість мегаміст збільшилось до 11, в тому числі 5 приходилось на країни, що розвиваються (Пекін, Сан – Пауло, Буенос –Айрес, Ріо-де-Жанейро). В середині 1994 року на країни, що розвиваються, приходилось вже 16 з 22 мегаміст. У 2000 році число таких зверх великих агломерацій досягло 25, головним чином, завдячуючи країнам Азії (Джакарта, Тяньцзінь, Карачі, Делі, Маніла, Дакка). У 2013 році з 33 міст з населенням 8 млн. чоловік і більше 27 (81,8 %) розміщуються в країнах, що розвиваються, при цьому 21 – в Азії [50]. Це ще більше посилює південно–східний вектор в світовій урбанізації.

В результаті розростання і поступового злиття сусідніх великих міських агломерацій уздовж транспортних магістралей в багатьох країнах складаються великі урбанізовані зони. Найбільш відома з них знаходиться в північній частині Атлантичного узбережжя США. Її протяжність близько 1000 км, ширина досягає місцями 200 км; вона складається з агломерації Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії, Балтімора, Вашингтона, що переходить один в одного, - звідси її назва Босваш – і ряду інших менш великих (всього 40 агломерацій) загальною площею 170 тис. кв. км. Населення цієї головної вулиці країни нараховує близько 50 млн. людей, густота населення – 295 осіб на кв. км. Тут виробляють приблизно $\frac{1}{4}$ промислової продукції США.

Мегаполіс Чіппітс (Чикаго-Пітсбург) сформувався у США на південному узбережжі Великих озер в результаті злиття 35 агломерацій. Його площа 160 тис. кв. км., населення – приблизно 35 млн. жителів.

Сан-Сан – найбільш молодий мегаполіс на заході США, що простягнувся від Сан-Франциско через ланцюжок центрів Великої Каліфорнійської долини до Лос-Анджелеса і далі до Сан-Дієго. Він нараховує 20 млн. жителів [2, с. 370].

У Канаді найважливішою ланкою розселення є лінійно витягнута урбанізована зона (вісь) від Квебека до Віндзора протяжністю близько 1000 км (і шириною до 300 км); у її межах зосереджено 55 % населення країни (23,2 млн. чоловік в 2011 р.) і 73 % усіх зайнятих в оброблювальній промисловості [54, с. 321].

Найбільший на Землі за чисельністю населення мегаполіс Токайдо (близько 70 млн. чол.) виник на Тихоокеанському узбережжі Японії. В ньому скупчено майже 60 % населення цієї країни і 2/3 її промислового виробництва. Ця велика урбанізована зона, протяжністю в декілька сотень кілометрів включає в себе найбільші агломерації країни – Токіо, Йокогаму і Кавасакі, які разом з прилеглими районами утворюють столичний метрополітенський ареал (Кейхін) з населенням майже 30 млн. чоловік, Нагою, Кіото, Осаку, Кобе та інші (всього близько 25 агломерацій) [45, с. 104].

Мегалополіси формуються і в Західній Європі; там вони, як правило менші по масштабах концентрації населення, ніж в США і Японії. Виділяються своїми розмірами Англійський мегалополіс (об'єднує агломерацію Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Ліверпуля та ін.) і Рейнський («кільцева» агломерація Рандстад в Нідерландах, Рейн-Рур, Рейн-Майн у Німеччині та ін.); кожен із них включає до 30 агломерацій загальною площею по 50 тис. кв. км і з населенням по 30-35 млн чоловік.

Все виразніше намічається формування міждержавних мегалополісів. Як приклад, можна назвати мегалополіс в Північно-Західній Європі; він охоплює суміжні урбанізовані райони 5 країн загальною площею 230 тис. кв. км з населенням 85 млн. чоловік при середній щільності населення 350

чоловік на 1 кв. км: Південно-східну Англію, Рандстад, Рейн-Рур, бельгійсько-французький район (Антверпен – Брюссель – Лілль) і Паризький район [20, с. 175].

Своєрідна урбанізована зона мегалополісного типу склалася в 80-90-х рр. XX століття на півдні Китаю. Її основу склали вільні економічні зони Шеньчжень (з населенням 4,3 млн чоловік у 2005 р., Гонконг (6,6 млн чоловік) і Чжухай (2 млн чоловік) і найбільша агломерація Південного Китаю Гуаньчжоу з населенням понад 5,5 млн чоловік. На початку XXI ст. тут сформувався потужний мегалополіс з населенням понад 30 млн жителів.

Швидкоросла агломерація стає ядрами мегалополісів і в інших країнах, що розвиваються: Сан-Паулу – Ріо-де-Жанейро – Белу-Орізонте в Бразилії, Каїр – Александрія в Єгипті, Калькутта – Асансол – долина р. Дамодар в Індії і так далі [2, с. 387].

Світова урбанізація породжує ряд проблем, що потребують ефективного вирішення. Концентрація промисловості та автомобільного транспорту різко погіршила економічний стан у містах. У країнах, що розвиваються, урбанізація набула особливо стрімкого і стихійного характеру. Безземелля і неможливість отримати роботу в селі виштовхує мільйони молоді в місто.

Такі міста ростуть за рахунок утворення трущобних районів з антисанітарними умовами життя (бідонвілів у франкомовній Африці, фавел у Бразилії, геджекконду в Туреччині і т. д). Цей тип урбанізації називають трущобною, або помилковою урбанізацією. В трущобах і скваттерських поселеннях уже зараз проживає 80 % населення Аддіс-Абеби, 70 % - Касабланки [4, с. 214].

Отже, урбанізаційні процеси – помітна та важлива тенденція сучасності, особливо виражена у країнах, що розвиваються. Слугуючи індикатором прогресу та відкриваючи перспективи для розвитку, урбанізація, тим не менше, за багатьох обставин здатна спричинити серйозні

дестабілізаційні виклики. Насамперед – це підвищена ймовірність виникнення гуманітарних катастроф у трущобних мегамістах, а також можливі ризики виникнення суспільно-політичних конфліктів на ґрунті незадовільних умов проживання, безробіття, релігійної радикалізації тощо. Трущобні мегаполіси у країнах третього світу є ідеальним середовищем для поширення кримінальних і терористичних мереж та здійснення підривної протиурядової діяльності. Стрімкі темпи урбанізації є індикатором потенційного ризику, актуалізація якого залежить від супутніх обставин [23, с. 96].

Щодо перспектив розвитку урбанізації не існує загальноприйнятих думок. Так, наприклад, деякі вчені, а саме: В. Гохман, Г. Лаппо, І. Маєргойз, Я. Машбіц, вважають, що завершенням урбанізації можна вважати досягнення такого стану, до якого осередки високоурбанізованого середовища фактично перекривають зонами свого безпосереднього впливу всю (або всю економічно активну) територію країни, і майже все населення проживає у великих містах й агломераціях або в зонах їх безпосереднього впливу.

Ряд дослідників Європи і США вважає, що в розвинутих країнах, де резерви відносного збільшення міського населення значною мірою вичерпані, урбанізація триває, набуваючи нових рис, форм і напрямків. Відбувається глибокі якісні зміни системи міст, форми міського розселення ускладнюються і видозмінюються. Із досягненням стадії завершеності урбанізації, коли показники частки міського населення досягнуть своєї межі, урбанізаційні процеси не припиняться, а триватимуть, оскільки розвиток міських поселень не зупиниться. Набуваючи нових рис, форм і напрямків, урбанізація сприятиме подальшому розвитку і поширенню міського способу життя й міського розселення, зумовлюючи якісні зміни процесу і впливаючи на еволюцію як усієї системи міського розселення, так і окремих міських структур [49, с. 57].

3.2. Урбанізаційні процеси в Україні

Проявився процес урбанізації і в Україні. До 1918 р. країна була аграрною і в містах проживало 18 % населення. Інтенсивна урбанізація в Україні розпочалася в 1926-1939 рр., коли було взято курс на індустріалізацію народного господарства, всього лише за 13 років чисельність міського населення зросла у 2,4 рази. За 1940-1970 рр. чисельність міського населення в Україні зростала вже значно нижчими темпами, бо за 30 років воно збільшилось лише у 1,9 рази. З середини 50-х років ХХ ст. почався новий етап інтенсивного зростання кількості міст і чисельності міського населення в Україні (Додаток В) [60].

Визначальна риса радянського етапу вітчизняної урбанізації – її форсованість. Так, наприклад, чисельність міського населення України протягом 1960 – 1990 рр. збільшилася на 14,9 млн чол. Головний недолік форсованої урбанізації полягає у тому, що вона руйнує природну ступінчастість динаміки переміщення населення в міста (мале місто – середнє місто – великий центр), що призводить до наповнення великих міст зовсім неадаптованими до міського життя населенням і дезорганізовано впливає на формування міської субкультури.

За всієї своєї бурхливості процес урбанізації відбувався в Україні повільніше, аніж в інших частинах СРСР. Так, у Росії в 1970 р. урбанізація досягла 62 % і за своїми темпами дорівнювала Японії та Західній Європі. В Україні вона розгорталася із швидкістю, що наближалася до темпів урбанізації у Східній та Південній Європі. До того ж в Україні урбанізація не була географічно збалансована й зосереджувалася насамперед у східних, інтенсивно індустріалізованих (і зрусифікованих) Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і Запорізькій областях. Проте за останній період часу

з'явилися ознаки сповільнення урбанізації на сході та її одночасного прискорення в Західній Україні.

Протягом 1970-90-х років частка міського населення в Україні зросла у 2,2 рази та становила на кінець ХХ ст. близько 70 % загальної чисельності населення. Але за останні роки ріст міського населення припинився і навіть спостерігається зворотна тенденція. Найвища чисельність міського населення в Україні була досягнута в 1993 р. і становила 35,4 млн осіб. Упродовж 1993 – 2001 рр. кількість міських жителів зменшилася на 2,8 млн осіб, рівень урбанізованості в Україні знизився з 67,5 % до 67,2 % [27, с. 30].

За кількістю великих міст (з населенням понад 100 тис.) наша держава посідає одне з провідних місць серед країн світу, таких міст зараз – 61. В Україні є 7 міст з населенням, яке перевищило або майже сягає мільйона осіб: Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Харків, Запоріжжя та Кривий Ріг.

Однією з особливостей урбанізації в Україні є її хаотичний та неконтрольований розвиток. Така ситуація з часом може призвести до диспропорцій в кількості населення та частково паралізувати економіку окремих регіонів.

Незважаючи на відносно високі показники урбанізованості, в нашій країні не все міське населення веде міський спосіб життя, який визначається характером зайнятості, рівнем обслуговування та благоустрою житла тощо. Таке явище є особливо характерним для агропромислових регіонів, в яких зосереджена велика кількість малих міст [53].

Розглядаючи особливості урбанізації в Україні, можна відмітити, що даний процес відбувається в кожному регіоні по-різному та залежить від багатьох факторів. До них належать передусім рівень освоєння території та спосіб виробничої життєдіяльності населення. Так, в агропромислових районах мережа міських поселень представлена переважно одним великим містом і густою мережею малих містечок. У регіонах з розвиненими

видобувною та обробною галузями промисловості відбувається розвиток великих і середніх міст, нерідко формуються агломерації.

Упродовж 2001-11 років питома вага міського населення України збільшилася із 67,3 % до 68,5 %. За рівнем урбанізації Україна подібна до таких європейських країн, як Італія, Польща, Болгарія, Білорусь [19, с. 136].

Частка міського населення не однакова за регіонами (Додаток Г). За результатами оцінки кількісних сторін урбанізації в регіонах України, можна сформуванати наступні групи регіонів в залежності від ступеню урбанізованості:

I група – регіони з найвищим ступенем урбанізованості, до якої належать Донецька (90 %), Луганська (87 %) і Дніпропетровська (84 %) області. Усі вони є високорозвиненими індустріальними регіонами, для яких характерні великий рівень освоєння території, значна частка великих міст і висока густота міського населення. У таких регіонах відбувається процес формування агломерацій.

II група – високоурбанізовані регіони. До цієї групи можна віднести Харківську область, яка характеризується наявністю великого промислового, адміністративного та культурного центру (м. Харків), в якому зосереджено понад 60 % міського населення області, значною часткою міського населення в загальній чисельності населення області, а також великою кількістю міст.

III група – регіони, наближені до високоурбанізованих (рівень урбанізованості – 60-75 %). До них належать Запорізька, Львівська та Київська області. Характерними рисами цих областей є велика кількість малих міст, у яких зосереджена значна питома вага населення. В цих регіонах розташовані великі центри розселення, довкола яких формується мережа майбутніх високоурбанізованих районів (міста Київ, Запоріжжя, Львів).

IV група – регіони з середнім рівнем урбанізації (50-59 %). Нині такими регіонами є більшість областей України.

V група – регіони з найменшим рівнем урбанізації, до якої відносяться Закарпатська (37 %), Чернівецька (42 %) та Херсонська області. Особливостями даної групи регіонів є найменша концентрація міст, які в переважній більшості належать до категорії малих та середніх та виконують функції районних центрів. Кількість та густота розміщення міст в даних областях є найменшою в Україні [27, с. 32].

Кількість міст в Україні продовжує зростати (зараз їх 459) за рахунок переводу селищ міського типу до категорії міст.

Найбільше міст розташовано у західному регіоні країни – 270 (47 %), проте в них проживає лише 36,1 % міського населення країни. Навпаки, у східному регіоні 183 міста (41 %), але в них проживає майже половина усіх городян держави (49,3 %). На півдні зосереджено 11 % міст і 14 % міського населення. Найбільше міських населених пунктів сконцентровано у Донецькій (52), Львівській (44), Луганській (37), Київській (26) та Дніпропетровській області (20). Найменша концентрація міст в Рівненській, Закарпатській, Чернівецькій, Житомирській та Волинській областях – по 11 міст в кожній області, а також у Миколаївській та Херсонській областях – по 9 міст. Розподіл міст за регіонами й адміністративним статусом представлений в Додатку Д [60].

Концентруючи в собі 68 % населення країни, міські утворення складають лише 4 % від усієї кількості населених пунктів. Серед міських утворень власне в містах проживає 86 % жителів, решта мешкає у селищах міського типу. Їх поділяють на індустріальні (на сході країни), агропромислові та мішаного типу (в центрі та на заході), а також курортні (захід та південь).

Структура міського населення за категоріями міст в різних регіонах є різною (Додаток Є). У переважній більшості регіонів міське населення зосереджене в малих, середніх та великих містах, натомість як лише 9 регіонів України характеризуються наявністю дуже великих міст і міст-

мільйонників. До регіонів, у яких міське населення зосереджено головним чином в містах-мільйонниках, відносяться Одеська і Харківська області, де частка населення даної категорії міст складає відповідно 67,9 % та 65,5 %. У Дніпропетровській області питома вага населення міст-мільйонників складає 36,7 % від загальної чисельності міського населення [60].

Регіонами, міське населення яких зосереджене переважно в дуже великих містах, є Миколаївська (62,6 %) та Запорізька (56,1 %) області. Регіонами, у яких переважна більшість міського населення зосереджена у великих містах, є: Чернівецька (63,8 %), Полтавська (59,7 %) та Хмельницька (54,2 %) області, а також Автономна Республіка Крим – 53,9 %.

Що стосується середніх міст із населенням 50-100 тис. осіб, то питома вага населення цих міст у загальній чисельності за регіонами є незначною – від 4,0 % у Запорізькій до 27,9 % у Житомирській області. Середня питома вага населення даної категорії міст складає 16,2 % [60].

Розглядаючи малі міста України, слід зазначити, що частка їх населення за регіонами є значною. Мінімальна частка населення середніх міст зосереджена у Дніпропетровській області – 16,8 %, а також в Одеській та Запорізькій областях – по 19,6 % в кожній. Максимальна частка міського населення малих міст спостерігається в Черкаській (60,4 %) та Київській (59,0 %) областях. Частка населення малих міст в середньому по Україні складає 38,1 %.

Серед загальної кількості міських населених пунктів найбільшою є чисельність малих міст – 360 одиниць. Найбільше малих міст зосереджено у Львівській області (41), Донецькій (36) та Луганській (26), а також у Київській області (22).

Серед категорії середніх міст найбільше припадає на Донецьку область (9), Луганську (6) та Дніпропетровську (4) області. В решті регіонів України зосереджено від 1 до 3 середніх міст. Великих міст найбільше всього у таких регіонах, як Донецька область (5), Луганська область (4), а також Автономна

Республіка Крим (3 міста). Дуже великі міста, яких в Україні налічується 6, розташовані в Донецькій області (2 міста), в Дніпропетровській, Луганській, Львівській, Запорізькій та Миколаївській областях – по 1 місту в кожній. Міста-мільйонники, яких на початок 2011 року налічувалося 4, розташовані у Дніпропетровській, Одеській, Харківській та Київській областях [16, с. 205].

Таким чином, для території України характерна нерівномірна урбанізованість. Найбільш урбанізованими є Східний та частина Центрального регіону країни, які завжди характеризувалися найвищим рівнем виробничого освоєння території, найбільшою часткою промислового виробництва, високою густиною населення тощо. Найменш урбанізованими є частина Західного та Південного регіонів України, де розташовані в основному малі та середні міста, характерним є агропромисловий тип виробництва [25, с. 138].

Специфіка урбанізаційних процесів в Україні зумовлена тим, що за часів Радянського Союзу у міста була переміщена велика кількість «вчорашніх селян» із їх традиціями і навиками. Це призвело до значного розриву між кількісними і якісними параметрами урбанізації, оскільки швидкий ріст чисельності городян не встигав за їх адаптацією до міського способу життя і засвоєнням міської культури, не був підкріплений економічними можливостями і соціальними інтересами держави. Таку урбанізацію, яка не забезпечена адекватним соціально-економічним розвитком, можна назвати вдаваною урбанізацією.

Друга дуже істотна риса полягає у тому, що протягом тривалого періоду часу урбанізація трактувалася як побічний продукт індустріалізації, до того ж значною мірою мілітаристського спрямування. Унаслідок цього міста формувалися не як осередки культури і цивілізованості, а як гуртожитки при промислових підприємствах-гігантах. Такі поселення, набуваючи зовнішні ознаки урбанізації, багато в чому не відповідали сформованим світовим нормам і уявленням стосовно способу й рівня життя

населення й облаштованості міського середовища. Однобічний функціональний розвиток, індустріальна домінанта на шкоду соціальній сфері, слабкість соціально-культурного потенціалу, низька якість міського середовища, погана екологія й інші прояви недостатньої уваги до людини в місті – плата за неухважність до якісних параметрів урбанізації, за недооцінку значущості її соціокультурного змісту.

Деформація функціональної структури міст, наявність значної кількості монопрофільних міст є важливими проблемами міського розселення, що є наслідком одностороннього розвитку урбанізації, недостатнім прогресом соціальної сфери, благоустрою міст. Звідси селищний тип навіть великих міст, які нерідко залишаються лише великими селищами біля підприємств гігантів [16, с. 112].

Розвиток українських міст протягом усього радянського періоду визначала формула «обмеження зростання великих міст і розвиток середніх і малих міст». Стратегія стримування, можливо, позначалася на динаміці кількості великих і найбільших міст; їх кількість зросла дуже незначно, а частка населення трохи скоротилася. Однак настанова на стримування виявилася неспроможною у випадку з містами-мільйонерами.

Неможливість обмеження зростання великих міст адміністративно-силовими методами була доведена європейською практикою урбанізації в ХХ ст. У наших умовах зусилля, які спрямовані на стримування зростання великих міст, оберталися лише «систематичним недорозвиненням» їх соціальної інфраструктури та дефіцитом житла. Як наслідок наявне величезне відставання від Заходу за цим показником: якщо там на одного жителя міста припадає понад 50 кв. метрів загальної площі, то в Україні – 19,3 [27, с. 31].

На межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. у багатьох українських містах склалася дуже несприятлива екологічна ситуація. Складений у ті часи список міст із найбільш несприятливою екологічною ситуацією нараховував 81 населений

пункт. До нього потрапили всі 5 міст-мільйонерів, усі 4 найбільші міста (від 500 тис. до 1 млн жителів), майже 85 % від загальної кількості великих міст (39 із 46).

Нині, внаслідок закриття багатьох підприємств, кількість шкідливих промислових викидів і відходів зменшилася, але з'являються інші джерела екологічної небезпеки. Йдеться насамперед про надзвичайно швидкі темпи зростання кількості автомобілів на вулицях міст, а також стрімкого збільшення кількості побутового сміття й створення навколо великих міст все нових територій, які перетворюються у стихійні смітники [34, с. 204].

Однак із соціологічного погляду відзначені суперечності і труднощі вітчизняної урбанізації не є головними. Форсованість нашої урбанізації й підпорядкованість її промислового розвитку призвели до того, що зростання міст значно випереджало «визрівання» городян, міська субкультура протягом низки десятиліть не нарощувалась, а скоріше руйнувалася.

Неадекватне зростання якісних показників урбанізації призвело до того, що наші навіть найбільш розвинуті міста виявилися не готовими стати флагманами відновлення суспільства на демократичних засадах, не готовими до ефективного розвитку на принципах місцевого самоврядування. Мабуть, найочевиднішим свідченням неготовності українських міст до демократизації є сформовані у деяких із них напружені відносини між законодавчою і виконавчою владою або між різними рівнями виконавчої влади. Інше свідчення недостатньої громадської зрілості городян – повільні темпи визрівання ефективних форм міського самоврядування. Недостатня цивілізованість значної частини українських городян утрудняє рішення багатьох нагальних завдань організації міського життя [56, с. 117].

3.3. Урбанізаційні процеси на Закарпатті

Для Закарпатської області характерною є рурбанізація (від англ. rural – сільський та урбанізація) – процес поширення міських форм і умов життя на сільську місцевість. Рурбанізація може виражатися у міграції міського населення в сільські поселення, розвитку форм господарської діяльності, що характерні для міст, у тому числі промисловості, сфери обслуговування та ін. При цьому відбувається залучення сільських жителів до міської культури, крім цього сільські поселення стають функціональною складовою виробничо-територіальних систем, що формуються на базі великих міст.

Процес рурбанізації сьогодні активно відбувається в економічно розвинутих країнах Європи. Чисельність населення найкрупніших міст не зростає, а зменшується через те, що урбанізація несе в собі не тільки позитивні, а й негативні тенденції (транспортні проблеми, погіршення екології, непропорційного збільшення ціни на землю та нерухомість тощо) [2, с. 144].

Закарпаття посідає сімнадцяте місце серед регіонів України за чисельністю населення. На 1 серпня 2013 р. в області проживало 1 255 425 осіб. У загальній чисельності населення України на Закарпатську область припадає 2,76 %. Переважна більшість жителів області – 62,9 % проживає в сільській місцевості. Чисельність населення одного села на Закарпатті в середньому становить 1,4 тисячі осіб, тоді як середній показник в Україні – 0,7 тис. Найбільшим за чисельністю населення не тільки в Закарпатській області, а і в Україні є Тячівський район, на території якого проживає 13,7 % мешканців краю. Найменший – Воловецький район, чисельність якого становить 2,1 % загальнообласної. П'ята частина населення проживає в 192 населених пунктах області, які мають статус гірських [58].

Значне збільшення чисельності населення області спостерігалось у 1950-60 роках, коли природний приріст населення становив у середньому

13,6 тис. осіб. Упродовж наступних років збільшення продовжувалося, проте вже простежувалася тенденція до зменшення загального приросту. У 1995 р. на Закарпатті вперше було зафіксовано зменшення чисельності населення, яке за 7 років становило 30,4 тис. осіб. Скорочення чисельності населення відбулося за рахунок міських жителів – на 47,1 тис., в той час як у сільській місцевості чисельність населення за цей період збільшилася на 16,7 тис. осіб. Це відбувалося внаслідок переведення частини селищ міського типу до категорії гірських сільських населених пунктів [18, с.174]. Динаміка чисельності населення Закарпатської області представлена у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Динаміка чисельності населення Закарпатської області [58]

Роки	Кількість населення
1959	920 173
1970	1 056 799
1979	1 154 417
1989	1 252 288
2001	1 258 264
2005	1 248 486
2008	1 242 606
2010	1 244 828
2013	1 254 400

В Закарпатській області нараховується 13 районів: Берегівський, Великоберезнянський, Виноградівський, Воловецький, Іршавський, Міжгірський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Тячівський, Ужгородський, Хустський. Кількість міст – 11, з них 5 – обласного значення (Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегово, Чоп), 6 – районного (Виноградів, Іршава, Перечин, Рахів, Свалява, Тячів). Кількість селищ міського типу – 19, кількість сільських населених пунктів – 579 [15].

Динаміка чисельності населення районів та міст обласного підпорядкування Закарпатської області представлена у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Динаміка чисельності населення районів та міст обласного
підпорядкування Закарпатської області [47]

Населені пункти	Роки				
	1970	1979	1989	2001	2012
м. Берегове	Берегів. р-н	Берегів. р-н	Берегів. р-н	27 235	24 824
м. Мукачеве	57 414	71 864	84 521	82 346	84 630
м. Ужгород	64 578	90 995	117 061	117 317	116 556
м. Хуст	Хуст. р-н	Хуст. р-н	Хуст. р-н	32 348	31 686
м. Чоп	Ужгород. р-н	Ужгород. р-н	Ужгород. р-н	Ужгоро д. р-н	8 977
Берегівський р-н	79 135	82 901	85 668	53 841	51 716
Велико- березнянський р-н	32 274	31 909	30 835	28 016	26 386
Виноградівський р-н	98 532	104 944	113 034	117 863	119 105
Воловецький р-н	24 049	26 271	27 561	25 336	24 379
Іршавський р-н	88 632	92 755	97 192	100 881	99 038
Міжгірський р-н	46 968	49 760	50 555	50 057	48 168
Мукачівський р-н	99 730	103 250	105 538	101 572	100 813
Перечинський р-н	31 510	32 398	32 582	31 790	31 272
Рахівський р-н	76 095	81 645	86 148	90 811	91 115
Свалявський р-н	46 532	51 395	56 254	55 468	54 361
Тячівський р-н	132 082	147 429	164 968	172 389	173 503
Ужгородський р-н	70 707	69 941	73 679	74 433	68 786
Хустський р-н	108 561	116 960	126 692	96 561	95 444

На тлі українських демографічних реалій Закарпатська область виглядає доволі «привабливо» за всіма основними демографічними параметрами: рівнями народжуваності й смертності, середньою тривалістю життя, максимально збалансованою статевую та «молодою» віковою структурою населення, міграційною мобільністю населення.

З 1995 р. по 2013 р. кількість населення Закарпатської області зменшилася на 33,7 тис. осіб, або на 2,6 %. Паралельно за даний період зменшилася і кількість населення, яке проживає у містах області, - на 46,8 тис. осіб, або на 9,1 %. Рівень урбанізації у традиційно аграрній Закарпатській області коливався у діапазоні: 39,4 % (1995 р.) - 37,2 % (2012

р.) [47]. На тлі загальноукраїнських тенденцій це є досить низьким показником, на кінець 2012 року Закарпатська область займала останнє місце за рівнем урбанізації. Попри це, міські поселення Закарпаття на тлі зниження рівня урбанізації продовжують відігравати роль своєрідних фокусів притягання населення, у т. ч. сільського, як центри обслуговування вищих рангів, як місця концентрації пропозиції робочих місць, як адміністративні та культурні центри [31, с. 244].

Із загальної кількості місцевого населення області понад 30 % сконцентровано у найбільшому місті області – Ужгороді; 25 % міського населення проживають у другому за величиною місті – Мукачевому. 23 % міських жителів проживає у трьох містах області, чисельність яких обмежена кількісними рамками від 20 до 50 тис. осіб. Приблизно по 10 % складають мешканці 2 міст чисельністю від 10 до 20 тисяч осіб.

На тлі загального природного приросту населення Закарпатської області, (3,1 %) у 2011 р. приріст населення міських поселень (2,8 %) виглядає дещо скромнішим за приріст населення у сільській місцевості (3,3 %) (Додаток Ж). Крім того, тривалість життя по області в сільській місцевості на 0,9 роки вища, ніж у містах, на відміну від інших регіонів України, де тривалість життя у міських поселеннях на 2,2 роки вища, ніж у сільських.

Природним скороченням характеризувалося у 2011 р. населення міста Берегове та інших міських поселень Берегівського району. У всіх інших міських поселеннях області зафіксований диференційований природний приріст: від найменшого, у межах до 2 % у Перечинському районі, до найвищих показників (від 5 до 9 %) у Великоберезнянському, Воловецькому, Тячівському, Ужгородському адміністративних районах [30, с. 23].

Серед головних проблем неурбанізованих малих міст, до яких відноситься переважна більшість міст Закарпатської області, виділяється ігнорування потреб малих міст у їхньому фінансуванні, які при формуванні

держбюджету практично не враховуються, загострення екологічних проблем, дефіцит робочих місць і найважливіших життєво необхідних ресурсів.

Проблеми забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку міст Закарпатського регіону лежать у кількох площинах: соціально-економічній, фінансовій, екологічній, культурній, управлінській, нормативно-правовій, інформаційній, архітектурно-містобудівній, земельній, транспортній, інноваційній. Головною метою вирішення проблеми розвитку є забезпечення зростання якості життя населення, а відтак – і забезпечення зростання ролі малих міст у внутрішньорегіональному просторі. Комплекс окреслених проблем розвитку властивий не лише малим містам Закарпатської області, а й для інших малих міст України.

До основних соціальних проблем Закарпатських міст можемо віднести: асиметричний ринок праці із чітко вираженою обмеженою пропозицією. Це спричиняє певні загрози у розвитку суспільства: зростання безробіття, тіньового ринку зайнятості, збільшення економічної та соціальної маргіналізації серед мешканців малих міст; обмежений доступ до освітніх послуг (від дошкільної та вищої освіти); низька якість охорони здоров'я та відсутність підтримки здорового способу життя населення; недотримання соціальних стандартів; низький рівень соціального розвитку; низький рівень забезпеченості населення комунальними послугами, недорозвиненість інженерної інфраструктури тощо. Отже, саме їх вирішення потребує невідкладних дій місцевої та регіональної влади, представників бізнесу, громадських організацій та населення.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження урбанізаційних процесів, що відбуваються в сучасному світі, дозволяє нам зробити певні висновки.

Урбанізація (від латинського *urbanos* – міський) означає процес зростання ролі міст у житті регіону або країни.

Дослідження процесів урбанізації представниками різних наукових кіл зумовило появу і подальший розвиток різноманітних урбаністичних теорій. До основних із них належать: теорія урбаністичної екології Р. Парка та Е.Берджеса, теорія «урбанізму як способу життя» Л. Вірта, композиційна теорія Г. Ганса, теорія субкультури К. Фітера та ін.

Розуміння сутності поняття «урбанізація» зазнало значної трансформації у процесі її вивчення. Тривалий час дослідники-урбаністи розуміли урбанізацію як процес збільшення міського населення за рахунок сільського і збільшення кількості міст, не беручи до уваги інших аспектів урбанізації. Неоднозначність розуміння сутності урбанізації пояснюється багатогранністю процесу, що охоплює найрізноманітніші аспекти міського розвитку: економічні, соціальні, екологічні, культурні, демографічні та ін.

Важливими рисами урбанізації є: збільшення кількості міст і міських жителів; збільшення площ урбанізованих ландшафтів; поширення міського способу життя; збільшення ролі міських поселень у системах розселення і соціально-економічних системах, розвиток взаємопов'язаних форм міського розселення – агломерацій та ін.

Важливою рисою є також зміна людини у місті, яка виявляється у збільшенні різноманітних потреб, підвищенні вимог до якості життя, зміна норм поведінки, культури та інтелекту.

До основних чинників, що впливають на урбанізаційні процеси, можна віднести наступні: історичний чинник (найбільш густо заселені райони

давнього освоєння, де формувалася людина сучасного типу); соціально-економічні чинники; ресурси і природні чинники.

Рушійними силами урбанізації є розвиток продуктивних сил, технічний і соціальний прогрес, розширення рамок суспільного поділу праці, зростання продуктивності праці в сільському господарстві, збільшення територіальної і соціальної рухливості населення.

До сучасних форм урбанізації відносяться міські агломерації та мегаполіси. Міська агломерація – це територіальне скупчення міст, які об'єктивно об'єднані в єдине ціле інтенсивними функціональними, у тому числі економічними, трудовими та соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками, а також екологічними інтересами. Мегаполіс – надто урбанізована форма міського розселення, що склалася стихійно, розповсюджена у кількох високорозвинених країнах та обумовлена високою концентрацією населення.

Процес урбанізації має як позитивні, так і негативні сторони. Сучасне місто надає своїм жителям багато переваг економічного, соціального та суб'єктивного характеру (наявність місць роботи та можливість зміни роботи; зосередження закладів науки та культури; забезпечення висококваліфікованої медичної допомоги; можливість створювати кращі житлові та соціально-побутові умови життя; розвиток міжнародного та регіональної культури).

Разом із тим, в умовах великого міста загострюються всі сторони життєзабезпечення людей: постачання продуктів харчування та питної води, контроль і запобігання забруднення повітря, водних ресурсів, ґрунтів, утилізація та захоронення нагромаджуваних шкідливих виробничих та побутових відходів, а також соціальні проблеми, пов'язані з різким зменшенням вільного «життєвого» простору, зростанням міст у висоту, збільшенням захворювань, зумовлених забрудненням та інші. Серед соціальних «хвороб», рівень яких є вищим у містах, залишається

невирішеним питання житла, злочинність, наркоманія. Суттєво змінюється і характер соціальних контактів.

Незважаючи на спільні риси, урбанізація в різних країнах і регіонах має певні відмінності, зокрема неоднакові рівні і темпи. У розвинутих країнах рівень урбанізації в середньому становить 72 %, а в країнах, що розвиваються, - 32 %. Темпи урбанізації багато в чому залежать від її рівня. У наші дні міське населення в країнах, що розвиваються, зростає в 3 рази швидше, ніж у розвинутих.

За загальною тенденцією урбанізація в світі сповільнюється, але в країнах, що розвиваються, темпи урбанізації помітно вищі, оскільки в них урбанізація ще не дійшла до тієї стадії на якій відбувається значне сповільнення її темпів і перехід до інших стадій, таких як контрурбанізація.

Проявився процес урбанізації і в Україні. Частка міського населення в Україні не однакова за регіонами. До регіонів із найвищим ступенем урбанізованості належать Донецька (90 %), Луганська (87 %) і Дніпропетровська (84 %) області. Усі вони є високорозвиненими індустріальними регіонами, для яких характерні великий рівень освоєння території, значна частка великих міст і висока густота міського населення. У таких регіонах відбувається процес формування агломерацій. Високоурбанізованими регіонами є Харківська, Запорізька, Львівська та Київська області. Характерними рисами цих областей є велика кількість малих міст, у яких зосереджена значна питома вага населення. В цих регіонах розташовані великі центри розселення, довкола яких формується мережа майбутніх високоурбанізованих районів (міста Київ, Запоріжжя, Львів).

Регіони з найменшим рівнем урбанізації – це Закарпатська (37 %), Чернівецька (42 %) та Херсонська області. Особливостями даної групи регіонів є найменша концентрація міст, які в переважній більшості належать до категорії малих та середніх та виконують функції районних центрів.

Кількість та густота розміщення міст в даних областях є найменшою в Україні.

Для Закарпатської області характерною є рурбанізація (від англ. rural – сільський та урбанізація) – процес поширення міських форм і умов життя на сільську місцевість. Рурбанізація може виражатися у міграції міського населення в сільські поселення, розвитку форм господарської діяльності, що характерні для міст, у тому числі промисловості, сфери обслуговування та ін. При цьому відбувається залучення сільських жителів до міської культури, крім цього сільські поселення стають функціональною складовою виробничо-територіальних систем, що формуються на базі великих міст.

Отже, урбанізаційні процеси – помітна та важлива тенденція сучасності, особливо виражена у країнах, що розвиваються. Слугуючи індикатором прогресу та відкриваючи перспективи для розвитку, урбанізація, тим не менше, за багатьох обставин здатна спричинити серйозні дестабілізаційні виклики [18, с. 178].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамов Б. І. Організаційно-економічні основи управління розвитком міст. Київ: Грот, 1998. 216 с.
2. Безуглий В. В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн. Київ: ВЦ «Академія», 2005. 704 с.
3. Безуглий В. Регіональна економічна і соціальна географія світу: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 610 с.
4. Блащук Л. Проблеми урбанізації та міського розселення: збірник наукових праць. 2010. Вип. 23. С. 210-220.
5. Блейклі Е. Дж. Планування місцевого економічного розвитку: Теорія та практика / Е. Дж. Блейклі [вид. 2-ге; пер. з англ. А. Кам'янець]. Львів : Літопис, 2002. 416 с.
6. Бойко-Бойчук О. Категорія «місто»: сутність, визначення. Науково-практичний журнал. 2005. № 3-4/7-12. С. 47-59
7. Брендинг міст: досвід країн Вишеградської групи для України / за заг. ред. О.І. Соскіна. Київ : Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2011. 80с.
8. Бричук М.С. Сталий розвиток міста / Україна: географічні проблеми сталого розвитку/. 2004. Т. 3. С. 44-46.
9. Буднікевич І.М., Філіпчук Н.В. Чинники формування якості життя міського населення Схід. 2011. –№1(108). С. 186-191.
10. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Социальные и гуманитарные науки/. – Серия 11. Социология. 1997. № 3. С. 197-203.
11. Географія населення: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 126 с.
12. Глобальна економіка: навчальний посібник / Н.М. Вдовенко, Л.В. Богач, В.Л. Гераймович, К.С. Кваша, М.М. Павленко. К. : НУБіП України, 2017. 319 с.

13. Голіков А. М., Степаненко А. В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. 320 с.
14. Джаман В.О. Демогеографія. Навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2002. 160 с.
15. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів – 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В.І.Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.
16. Доценко А. І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. 196 с.
17. Дронова О.Л. Геоурбаністика: навч. посібник для вищих навчальних закладів. – К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2014.
18. Дуран М. М. Демографічна ситуація Закарпатської області як фактор демографічного розвитку міст регіону. Регіональна економіка, демографія та соціальна політика. – С. 173-179.
19. Желібо Е. П., Заверуха Н. М., Зацарний В. В. Безпека життєдіяльності. – К.: Каравела, 2001. 320 с.
20. Закарпаття 2021: Статистичний бюлетень./ Головне управління статистики у Закарпатській області. Ужгород, 2021. 44 с.
21. Заставецький Т. Б. Основні риси сучасних урбанізаційних процесів у агропромислових регіонах України / Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету/. Серія: Географія. – № 2. 2001. – С. 204-206.
22. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку: монографія у 8 томах / наук. ред. В.С. Кравців. – Том 5. Малі міста / відп. ред. Л.Т. Шевчук. – Львів, 2013.
23. Качан О. Конфліктогенні наслідки сучасних урбанізаційних процесів у світі .Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 24. 2012. – С. 91-96.

24. Козирєв М. П. Соціологія: підручник /Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2016. 656 с.
25. Комарницька Г. О. Підходи до дослідження урбанізаційних процесів «Центр-Периферія» у регіоні. Сталий розвиток економіки. Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – С. 135-138.
26. Кравченко С. Г. Теоретико-методологічні засади державної політики розвитку урбанізованих територій в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління /Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2021. 377с.
27. Ломоносов Д. Оцінка ступеню урбанізації в регіонах України. Економіст. - № 7. 2010. – С. 30-33.
28. Лисяк Н.М. Теоретико-методологічні засади інтегрованого розвитку урбанізованих систем: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук/ Національний університет «Львівська політехніка», ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2021. 440с.
29. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: підручник. — К.: Каравела, 2004. 456 с.
30. Мачуліна А. В. Аналіз демографічної ситуації у Закарпатській області. Управління розвитком. 2012. - № 6. - С. 23-24.
31. Мікловда В. П. Регіональні проблеми розвитку і використання трудового потенціалу. Регіональна економіка 2003. –№ 3. – С. 244-245.
32. Міхеєва О, Мусієздов О., Серєда В. “Сучасна соціологія міста в Україні» // У пошуках обличчя світу: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченко та С. Посохова. – Харків: Видавництво Точка, 2021. – С.63-73.
33. Нещадин А., Горин Н. Феномен города: социально-экономический анализ. – М.: Изограф, 2001. 239 с.

34. Новиков В. Экология. Урбанизация. Жизнь. – М.: Изд-во МГТУ. им. Н. Э. Баумана, 2002. 328 с.
35. Озерова Г. Н., Покшишевский В. В. География мирового процесса урбанизации. – М., 2006. 240 с.
36. Омельченко В.В. Розвиток територій міста в умовах глобалізації // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. 2004. - Т. 3. - С.40-42.
37. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: монографія: в 2 томах / В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький, В. В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. професора В. В. Кривошеїна. – Том 1. – Д.: 2018. 289 с.
38. Пасько Я. Соціологія міста: навчальний посібник. Донецьк: Видавництво «Ноулідж» Донецьке відділення 2010. 35с.
39. А.А. Пелипенко, И. Гр. Яковенко. Город в пространстве культуры в процессе урбанизации: методологические аспекты // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. М., 1999. С.123-129.40.
40. Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін. – П26 К.: КНУБА, 2012. 140 с.
41. Перцик Е. Н. Города мира. География мировой урбанизации. –М.: Международные отношения, 1999. 384 с.
42. Пістун І. П. Безпека життєдіяльності: навч. посібник Суми: Університетська книга, 1999. 302 с.
43. Пітюлич, М. М. Прогнозна оцінка демографічного розвитку в Закарпатській області Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Економіка. Ужгород : УжНУ, 2013. – Вип. 3(40). – С. 171–176
44. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. К.: Каравела, 2000. 248 с.
45. Пивоваров Ю. Л. Основы геоурбанистики. – М.: Владос, 2000.- 232 с.

46. Пироженко О. Ю. Понятие процесса урбанизации в теориях пространственного развития .Економічний форум. – 4/2012. – С. 91-96.
47. Преображенський В.С. Бути географом // Географія. 1998. № 23. С. 16.
48. Радіонова Л. О. Місто в мінливому світі . Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: збірник Наукових праць. Донецьк, 2008. С. 293-299.
49. Савич Х. В. Что нового в процессе глобализации и что она предвещает городам? / Международный журнал социальных наук. 2002. – № 38. С. 54-57.
50. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. К.: Наук. думка, 2005. 303 с.
51. Соціологія міста: навчальний посібник / [Л. В. Малес, В. В. Серeda, М. О. Соболевська, Ю. Г. Сорока та ін.]; за заг. ред. О. К. Міхєвої. – Донецьк: вид-во «Ноулідж» , 2010. 464 с.
52. Сталий розвиток в умовах глобальних викликів: матеріали Всеукраїн. наук.-практ. інтернет конф., Харків 7-8 квітня 2017 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова та ін. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 333 с.
53. Ткач Д.В., Заставецький Т.Б. Головні напрями сучасного суспільно-географічного дослідження міських поселень // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. 2004. - Т. 2. С. 206-208.
54. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
55. Туров И. С. Городской образ жизни: теоретический. Социс. 1995. № 1. С. 131-134.
56. Файзуллин Р. С. Социология города. М., 1997. 159 с.
57. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>

58. Головне управління статистики у Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>

59. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

60. Населення України – Вікіпедія [Електронний ресурс]. - Доступ до ресурсу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_України

61. Урбанізація – Вікіпедія [Електронний ресурс]. - Доступ до ресурсу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Урбанізація>

ДОДАТОК А
Найбільші агломерації світу з чисельністю населення більше 10
млн. (за даними 2007 року)

Агломерація	Населення	Включає в себе міста	Країна
Токіо	33,4 млн.	Йокогама, Кавасакі, Саїтама	Японія
Сеул	23,2 млн.	Пучхон, Коян, Інчхон, Соннам, Сувон	Південна Корея
Мехіко	22,1 млн.	Несахуалькоетль, Екатепек, Наукальпан	Мексика
Нью-Йорк	21,8 млн.	Ньюарк, Патерсон	США
Мумбай	21,3 млн.	Кальян, Тхане,	Індія
Делі	21,1 млн.	Фарідабад, Газіабад	Індія
Сан-Паулу	20,4 млн.	Гуарульюс	Бразилія
Лос-Анджелес	17,9 млн.	Ріверсайд, Анахайм	США
Шанхай	17,3 млн.		Китай
Осака	16,6 млн.	Кобе, Кіото	Японія
Каїр	15,9 млн.	Гіза, Шубра-Ель-Хайма	Єгипет
Москва	15,8 млн.	Балашиха, Відное, Хімки, Одінцово, Подольск, Корольов, Митищі, Троїцьк, Щолково	Росія
Колката	15,5 млн.	Хаура	Індія
Маніла	15,4 млн.	Калоокан, Кесон	Філіпіни
Джакарта	14,9 млн.	Бекасі, Богор, Депок, Тагенганг	Індонезія
Карачі	14,8 млн.		Пакистан
Гуаньчжоу	14,5 млн.	Фушунь	Китай
Дакка	13,8 млн.		Бангладеш
Буенос-Айрес	13,5 млн.	Сан-Хусто, Ла-Плата	Аргентина
Пекін	12,7 млн.		Китай
Ріо-де-Жанейро	12,2 млн.	Нова-Ігуасу, Сан- Гонсало	Браз илія
Тегеран	12,1 млн.	Кередж	Іран
Лондон	12,0 млн.		Англія
Стамбул	11,7 млн.		Турція
Лагос	10,0 млн.		Нігерія

ДОДАТОК Б

Найбільші мегаполіси світу

Мегаполіси	К-сть агломерацій	Населення, млн. чол.	Площа, тис. км ²	Щільність, чол. на 1 км ²	Протяжність Головної вісі, км
Босваш (Бостон-Вашингтон)	40	50	100	450	800
Чіпітс (Чікаго-Пітсбург)	35	39	160	220	900
Сан-Сан (Сан-Дієго-Сан-Франциско)	15	20	100	180	800
Токайдо (Токіо-Осака)	20	57	70	800	700
Англійський (Лондон-Ліверпуль)	30	33	60	500	400
Рейнський (Рандстадт-Рейн-Рур-Рейн-Майн)	30	35	60	500	500

ДОДАТОК В

Співвідношення міського і сільського населення в Україні за даними переписів

	Перепис 1926 р.		Перепис 1939 р.		Перепис 1959 р.		Перепис 1970 р.		Перепис 1979 р.		Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.		Станом на 1 січня 2013 р.	
	Тис. чол.		Тис. чол.		Тис. чол.		Тис. чол.		Тис. чол.		Тис. чол.		Тис. чол.		Тис. чол.	
Міське населення	5373.6	8.5	11190.4	6.2	19147.4	5.7	25688.6	4.5	30168.9	0.8	34297.2	6.7	32574.0	7.2	31378.6	8.9
Сільське населення	23644.6	1.5	19755.8	3.8	22721.6	4.3	21437.9	5.5	19440.4	9.2	17154.8	3.3	15883.0	2.8	14174.4	1.1
Усього	29018.2	00	30946,2	00	41869	00	47126,5	00	49609,3	00	51452	00	48457	00	45553	00

ДОДАТОК Г

Рівень урбанізації в Україні за областями

Область	1939 р.	1959 р.	1979 р.	1983 р.	1989 р.	2012 р.
Автономна Республіка Крим	52 %	65 %	67 %	69 %	70 %	68 %
Вінницька	12 %	17 %	35 %	39 %	44 %	50 %
Волинська	16 %	26 %	40 %	43 %	49 %	52 %
Дніпропетровська	53 %	70 %	80 %	82 %	83 %	83 %
Донецька	78 %	86 %	89 %	90 %	90 %	91 %
Житомирська	21 %	26 %	44 %	48 %	53 %	58 %
Закарпатська	-	29 %	38 %	39 %	41 %	37 %
Запорізька	39 %	57 %	71 %	73 %	76 %	77 %
Івано-Франківська	23 %	23 %	36 %	40 %	42 %	43 %
Київська	12 %	26 %	45 %	49 %	54 %	62 %
Кіровоградська	19 %	31 %	52 %	55 %	60 %	62 %
Луганська	66 %	79 %	85 %	86 %	86 %	87 %
Львівська	32 %	39 %	53 %	56 %	59 %	61 %
Миколаївська	27 %	39 %	60 %	63 %	66 %	68 %
Одеська	38 %	47 %	62 %	64 %	66 %	67 %
Полтавська	20 %	30 %	50 %	53 %	57 %	61 %
Рівненська	13 %	17 %	36 %	41 %	45 %	48 %
Сумська	19 %	32 %	53 %	56 %	62 %	68 %
Тернопільська	14 %	17 %	31 %	35 %	41 %	44 %
Харківська	53 %	62 %	75 %	77 %	79 %	80 %
Херсонська	22 %	40 %	58 %	60 %	61 %	61 %
Хмельницька	12 %	19 %	36 %	40 %	47 %	55 %
Черкаська	14 %	23 %	44 %	48 %	53 %	56 %
Чернівецька	20 %	26 %	38 %	39 %	42 %	42 %
Чернігівська	16 %	23 %	44 %	48 %	53 %	63 %

ДОДАТОК Д

**Регіони України за площею та кількістю міст обласного й
районного значення**

п/п	Регіон	Площа, тис. кв. км	Кількість міст в регіоні		
			загальна кількість	з них:	
				обласного значення	районного значення
	Одеська	33,3	19	7	12
	Дніпропетровська	31,9	21	13	7
	Чернігівська	31,9	15	3	12
	Харківська	31,4	17	7	10
	Житомирська	29,8	11	5	6
	Полтавська	28,8	15	5	10
	Херсонська	28,5	9	3	6
	Київська	28,1	26	12	14
	Запорізька	27,2	14	5	9
	Луганська	26,7	37	14	23
	Донецька	26,5	52	28	24
	Вінницька	26,5	18	6	12
	Автономна Республіка Крим	26,1	16	11	5
	Кіровоградська	24,6	12	4	8
	Миколаївська	24,6	9	5	4
	Сумська	23,8	15	7	8
	Львівська	21,8	44	9	35
	Черкаська	20,9	16	6	10
	Хмельницька	20,6	13	6	7
	Волинська	20,1	11	4	7
	Рівненська	20,1	11	4	7
	Івано-Франківська	13,9	15	5	10
	Тернопільська	13,8	18	1	17
	Закарпатська	12,8	11	5	6
	Чернівецька	8,1	11	2	9

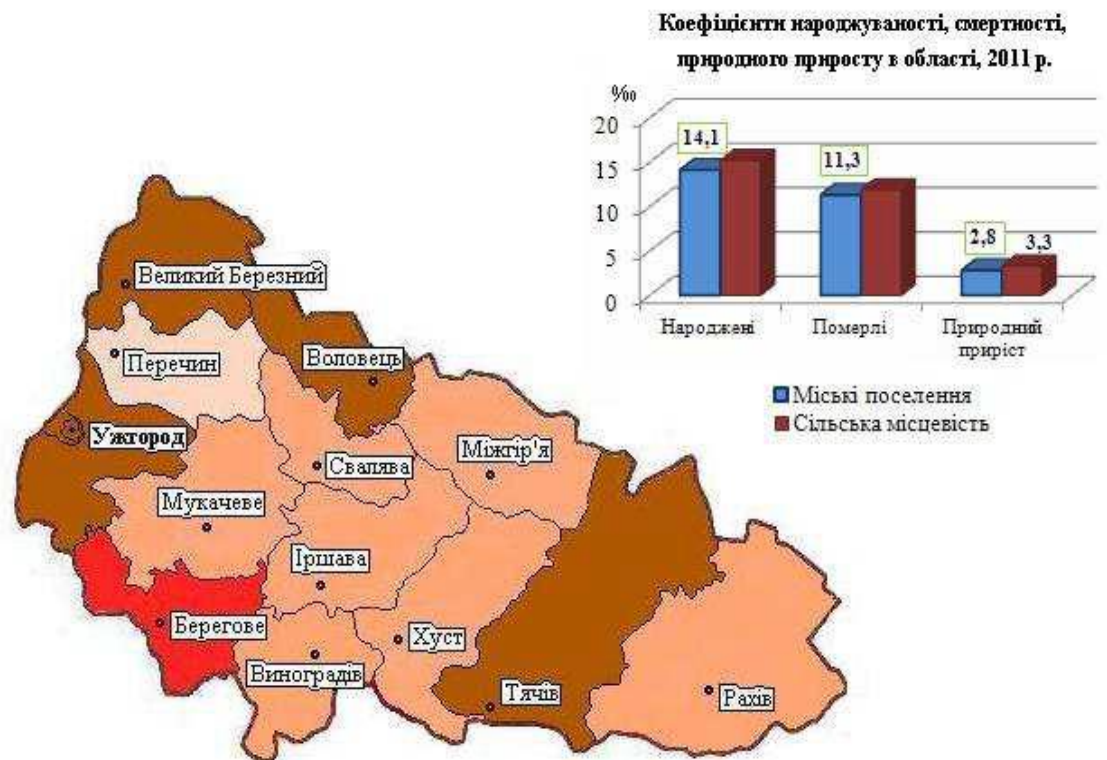
ДОДАТОК Є

Питома вага міського населення за окремими категоріями міст

Регіон	Загальна чисельність міського населення	Питома вага різних категорій міст за чисельністю населення				
		Малі міста (до 50 тис.)	Середні міста (50-100 тис.)	Великі міста (100-500 тис.)	Дуже великі (500-1000 тис.)	Міста-мільйонники (понад 1 млн.)
Донецька	4042,8	21,9	14,4	27,0	36,7	
Дніпропетровська	2836,2	16,8	8,2	14,2	24,1	36,7
Харківська	2221,5	28,8	5,6			65,5
Луганська	2019,6	36,4	20,6	21,3	21,7	
Одеська	1589,7	19,6	12,5			67,9
Львівська	1547,2	39,5	4,5	6,7	49,2	
Запорізька	1392,4	19,6	4,0	20,2	56,1	
Автономна Республіка Крим	1216,6	31,4	14,6	53,9		
Київська	1049,8	59,0	21,5	19,6		
Полтавська	916,1	28,9	11,4	59,7		
Миколаївська	808,9	28,7	8,7		62,6	
Сумська	792,4	36,7	28,5	34,8		
Вінницька	769,3	52,0		48,0		
Житомирська	731,3	34,6	27,9	37,5		
Черкаська	726,8	60,4	21,5	39,6		
Хмельницька	723,8	45,8		54,2		
Чернігівська	693,7	34,9	21,9	43,2		
Херсонська	672,0	45,7	7,8	46,4		
Кіровоградська	627,9	35,5	24,0	40,5		
Івано-Франківська	596,4	40,9	21,7	37,4		
Рівненська	550,2	54,9		45,1		
Волинська	521,0	35,5	24,1	40,4		
Тернопільська	474	54,1		45,9		
Закарпатська	461,9	54,0	20,6	25,5		
Чернівецька	377,2	36,2		63,8		
м. Київ	2785,1					100,0

ДОДАТОК Ж

Природний приріст/скорочення міського населення Закарпатської області у 2011 р.

Легенда

Природний приріст / скорочення населення міських поселень Закарпатської області, ‰

Природний приріст / скорочення населення міст обласного підпорядкування Закарпатської області, ‰

